

مىرعلى سىد اوف

«قىزىل دۇيوشچو» «نون طالعى - باكى :

گنجلىك . 1984 - 108 صحيفه

بوكتابدا فىلولوگىيا علم لري دوكترو ، پروفىسور ، امكدار علم خادىمى م. سىد اف
ساقلارن ائرامىزدان اول آلتىنچى - بئش ينجى عصرلره عايىد اولان مدنى آيىده لرىندىن
بىرى «قىزىل دۇيوشچو» «حاقىندا صۇحت آچىر .

مولف ساقلارن تارىخىنتى آذربايجان تارىخ ايله باغلايىر ، ائرادان اول رىسپوبلىكا
مىزىن اراضى سىنده يا شامىش خالق حاقىندا مارقلى معلومات وئرىر.
الىفبامىزا چئويرن: يوسف رحمانى

آلما - آنا ياخىنلىغىنداكي ايسىسىك كورقاندان 1970 - جى ايلده قازىتنى زامانى تاپىلمىش قىزىلدان پالتارگىدىرلىمىش مئىتە علم عالمىندە شرطى اولاراق ھمدە » قىزىل آدم » دئىلىر . « دۇيوشچو اولدوغونو نظره آلاراق ، بىز اونو » «قىزىل دۇيوشچو» « آدلاندىراجاغىق . «قىزىل دۇيوشچو» اسكى آيىدە سىنى آراشدىرما اوبىئكتىنە ، چئورمىك اوچون ايتىدايى گۇرۇشلار ، ايتىدايى حىياتى درك ائمە نى ، ميفىك گۇرۇشلىرىن - تفكۇرون يارانماسىنى ، اونون گىتدىيى ائنىشلى - يوخوشلو يوللارى ، قوھوم و ياد قىلە لرىن ، قىلە بىرلشمە لرى سىلسىلە لرىنىن بىر - بىرى ايلە چارپازلاشما سىنى ، بىر - بىرىنى عوض ائتمە سىنى ، بونولا باغلى اولاراق گۇرۇشلىرىن ايناملار عالمىندن اوزاقلاشماسى ، تارىخىن معلوم و يا نامعلوم آيىدە سى اوزە رىندە 2500 ايلدن برى موختلىف چاغلارنى فىكىرلر آخارى آت اوينآتمىش ، زامان اونو بىزە ايسىتر - ايسىتمز قىسمن «يآدلاشدىرمىش » و محض بونا گۇرە دە تارىخلە ، موختلىف اسكى گۇرۇشلىرلە باغلى بو آيىدە نىن سىررىنى آچماق اونو «اوخوماق » چتىن لشمىشىدىر . شوبهە سىزكى ، « «قىزىل دۇيوشچو» » نون سوي طالعىنىن سىررىنى آچماقدا » اوخوماق » دا آز ايناندىرىجى مولاھىظە لىر ، موباحىثە لى فىكىرلر اولايلىر . بئلە بىر دورومون يارانماسىنا سبب اودوركى ، « «قىزىل دۇيوشچو» » آيىدە سىندە اۇز عكسىنى تاپمىش گۇرۇشلىرى زامان اساسن اونوتموش ، گۇرۇشلىر عالمىندن بعضى لرىنى زورلا و يا خوشلا چىخارمىشىدىر . اونودولموش ، آرادان چىخمىش و يا آزدا اولماسا دۇرۇموزە قدر گلن اون دوققوز ياشىندا اولان ھمىن دۇيوشچونون سوي - ائتىك طالعى حاققىندا علم ھلە لىك دىقى معلومات الدە ائدە بىلمە مىشىدىر . ايسىسىك كورقاندان تاپىلمىش » «قىزىل دۇيوشچو» » نون كىملىگىن ، ھانسى سوبا عايىد اولماسىنى موعىن لشدىرمىك اوچون آراشدىرىجىلار آراسىندا ، « «قىزىل دۇيوشچو» » نون سويو و كورقاندان تاپىلمىش بۇيوك مدنىتىن ھانسى قىلە بىرلشمە سى سىلسىلە سىنە ، خالقا منسوب اولماسى حاققىندا ايكى مولاھىظە ، فىكىر واردير . باشدا بىر چوخ سووئت عاليم لرى اولماقلا ايسىسىك كورقان مدنىتى حاققىندا آرختولوق ، صنعت شوناس - ك . آ . آكىشنوڭن آراشدىرماسى خوصوصى يئر توتۇر¹ . ايسىسىك كورقاندان تاپىلمىش » «قىزىل دۇيوشچو» » مدنىتىن² ايلك آراشدىرىجىلارىندان عاليمين فىكىرىنە گۇرە » «قىزىل دۇيوشچو» » 19-16- ياشلى تكىن - شاھزادە ايمىش . اونون بئلە گنج ياشلارىندا اۇلمە سىنىن سببى آيدىن دئىلىدىر . گنج دۇيوشچونون قىرىندن تاپىلمىش قىمتلى اشيا لارى ، انلە جە دە اونون اساسن قىزىلدان اولان گىيمى ، «بىزك » لرى . ك . آ . آكىشنوڭن دوشوندورموشدور . عادتن تورك دىللى خالقلارنى اولو بابالارى افسانە وي - تارىخى خانلارى ، اىگىدلرى ، حتا تارىخى رئال حۇكىمدارلارى اساسن قىزىل لا بىزە دىلمىش

¹ - باخ : ك . آ . آكىشنو ، كورقان ايسىسىك ، م - 1978

² - بىز شرطى اولاراق بئلە آدلاندىراجاغىق .

پالتارلار گىيىر مىشلر . اسكى گۇرۇشلار سىس لىش « ماداي - قارا » داستانين افسانه وي قهرمانى ، قىزىل دون گىيىرمىش . داستاندا دىيىلىر : « آلتىن كولر تونين گىيىدى »³

(«قىزىللى ، تونچلو دونونو گىيىدى ») ك . آ . آكىشئوين و بىر چوخ آراشدىرىجىلارن فىكىرىنە گۇرە « «قىزىل دۇيوشچو» » ائرادان بئش عصر قاباق ياشامىشىدىر . كورقان قىبرىن تاپىلان قىزىل ، گوموش بىزك شئى لرى ، فىقورلار ، كۇنىك و پاپاقدىكى ھىكل جىلكر ، بارئلىنفلر ، ساخسى قابلار ، جام اوزرىندە كى يازى و س . يالنىز تارىخ علمى اوچون دىيىل ، بو نلار ھمدە او دۇرون مدنىتىنى ، ايجتىماعى - فلسفى ، ميفولوژى تفكورونو ، ايناملارنى ، بىر سۇزلە ذھنىتىنى ، بدىعى ائستىتىك ذوقونو اۇيرىنىك اوچون گرگ لىدىر . دوغرونداندا كورقانين مدنىتى بو مسالە لرى كومپلەكس شكىل دە اۇيرىنىك اوچون ماراقلى ، جىدى مآئىريال وئىرىر . كورقانداكى سوي مدنىتى (ائىتوكولتورا) ھمىن جمعىتىن ايجتىماعى اىقتىصادى اينكىشافىنىن قاتىنى گۇستىرملە برابر ، اونون مدنىتىن بىرچوخ ساحە لرىنىن يوكسىك سويىيە سىنى دە تصور دە جانلاندىرىر . « «قىزىل دۇيوشچو» » حاقىندا آز - چوخ و بلكە دە دىق مەلوماىتى اونون گىيىمى ، خوصوصى ايلە پاپاغي وئىرىر . ائلە بونا گۇرە دە پاپاق و كۇنىك ھمىشە آراشدىرىجىلارن دىقت مركزىندە دورموشدور . بىزىم مقصدىمىز « «قىزىل دۇيوشچو» » حاقىندا عومومىت لە آراشدىرما آپارماق دىيىلىدىر . ھلە لىك بىرچە ايسىتە گىمىز وار : دۇيوشچونون كىملىگىنى مەين لىشدىرىك اوچون اونون گىيىمىنە ، پاپاگىنا بركىدىلمىش ، تىكىلمىش و عالمى لىر طرفىندىن « بىزك » آدلاندىرىلان فىقورلارن ، اشيا لارنى تورك دىللى خالقلارن ميفولوژى تفكورو ايلە بىچىملىنىش دوشونجە لرى ، دونيانى درك ائتمە لرى ايلە باغلى لىغىن اۇيرىنىكىدىر . اۇنچە قئىد ائىك كى ، گىيىمدە عكس اولونموش ميفولوژى گۇرۇشلارن بعضى لرىنە ميفولوژى عالمە كى تىپولوژى حادىثە كىمى دە باخماق اولار ، بىرى دوشدوكچە ، ايمكانىمىزى داخىلىندە بونلارن علاقە لرىندىن ، اۇزونە مخصوص لوغوندىن و اونون سبب لرىندىن بحث ائدە جە بىك . ك . آ . آكىشئو گىيىمدە كى بارئلىنفلرى ، فىقورلارى ، اوخلارى و س . بوكىمى شئى لرى بىزك آدلاندىرىر . بىزچە بونلارن ھىچ بىرى (بلكە قىبرىن تاپىلمىش آينايادا بورادا بىزك اشياسى كىمى باخماق دوغرو دگىلدىن) بىزك خاطىرىنە كۇنە گە ، پاپاغا ، آياق قابىيا بركىدىلمە مىشىدىر . مەين علامت دار گونلردە ، آيىن لردە ، قلىبە نىن طنطنە سى بايرامىندا گىيىلن قىزىل پالتار و اونداكى « بىزك » لىر دئىمك اولاركى ، ھامىسى او دۇرون ميفولوژى گۇرۇشلرى ، ميفولوژى باخىشلارن ، ايناملارى ، دۇلت دوزومونون قانونلارى ، بىرسۇزلە ، ايجتىماعى - سياسى ، حاكىم گۇرۇشلرى ايلە باغلىدىر . بىر داھا قئىد ائدىرىك كى ، بونلار بىزك دگىل ، « «قىزىل دۇيوشچو» » نون منصوب اولدوغو قىلە بىرلىشمە سى سىلسىلە

³ - « ماداي - قارا » ، م صحىفە . 386

سىنىن ، مېفولوژى گۇرۇشلار ، رەسمىي ايناملار ، دۆلەت قانۇنلارنىڭ طلبىي ئىلە گىنىمە بركىدىلىمىش ، تىكىلىمىشىدۇر . « قىزىل دۇيوشچو » مەنىسىنى تۈرك دىللىي خالقلار ئىناملار ئىلە علاقە سىنە دىقت يىتىرك . « قىزىل دۇيوشچو » نون بۇركو ئىلە بىل تۈرك دىللىي خالقلار ئىفولوژى گۇرۇشلار ، ئىلايىشلارنى ، ايناملارنى نومايىش ئىتىرىمك اوچون تىكىلىمىشىدۇر . اصلىندە ئىلە بىلە دە اولمىلىدۇر . چۈنكى يا خاقان و يا تىكىن اولان « قىزىل دۇيوشچو » نون گىنىمىي اونون كىملىگىنى ، ھانسىي سوبىا منصوب اولدوغونو ، روتبە سىنىي گۇستىرمە لىدۇر .

اوبرازلىي دىئىلىسە ، « قىزىل دۇيوشچو » نون بۇركو ئىلە بىل تۈرك دىللىي قىبىل بىرلىشمە لرىنىن ، خالقلارنىن ، مېفىك گۇرۇشلارنىن ، دۆلەت قانۇنلارنىن توپلو سودور . ئىلە بونا گۇرە دە ھەمىن ئىدە نى مېفولوژى گۇرۇشلار ، ايناملار و بونولا باغلىي يارانمىش دۆلەت ، جەمىيەت قانۇنلار « توپلوسو » كىمىي « اوخوماق » ، اىضاح ئىتمك لازىمدۇر . مېفىك گۇرۇشلە مېفىك تىقۇرلە ياشايان جەمىيەتنى ، فردىن اساس گۇرۇشو ئىلە مېفىك گۇرۇش ، مېفىك اينام اىدى . اونون قىبىلە دۆلتىي و قىبىلە بىرلىشمە سىي سىلىسىلە سىي ، دۆلتىي و ئىلە جە دە دوزمودە بو گۇرۇشلە ، بو حىياتىي درك ئىتمە ئىلە باغلىي اىدى⁴ . ك . آ . آكىشئو اىسسىك كورقانداكى « قىزىل دۇيوشچو » مەنىسىنى SAK-II ساقلارلا عايىد ائىدۇر . بىللىي دىركىي ، ساقلار ئىرادان اول دوققوزونجو - سىككىزىنچى عصر لردە اورتا ئاسىيادا ، قزاقىستاندا و سونرالار قاقازدا ، آذربايجاندا ياشامىشلار .

يونان تارىخچىسى ھىرودوت ھەمىن ساقلار ئاسىي اسكىفلر ئىلاندىر مىشىدۇر (بىلكە دە ساقلارلا ئاسىي اسكىفلر بىر واخت بىرگە ، يان - يانا ، قىسا مودىتلىي قىبىلە بىرلىشمە لرى شىكلىندە ياشادىقلاردي اوچون بىلە ئىلاندىرمىشىدۇر). تارىخ چىلر ئاسىي اسكىفلرنىي آوروپا اسكىفلرىندىن فرقلندىرىلر . تارىخىي دىلىل لر گۇستىرى كىي ، ساقلار اسكىي دونيانىن بىرچوخ خالقلار ئىلە قونشولوقدا ياشامىش ، بەضىي لرى ئىلە اىقتىصادىي - مەنىي علاقە لرى اولموشدۇر . بەضىي بىلكە دە ساقلار ئى قىبىلە بىرلىشمە لرى سىلىسىلە لرىنە ئۇزگە قىبىلە لردە داخىل اولموشلار . لاكىن ساق قىبىلە بىرلىشمە لرىندە اساس قىبىلە بىرلىشمە سىي ساقلار اولدوقلاردي اوچون دە بو بىرلىشمە ساق ئىلانمىشىدۇر . ساقلار حاقىندا اھمە نى سولالە سىنىن (ئىرادان قاباق ئىتى - ئىشىنىجى عصر) مىخى يازىلارىندان معلوم اولوركىي ، ساقلار اوچ قوللا - Tigranhand ساقلار (شىش پاپاق قوبان ساقلار) خاوماوارق Xaomavarq ساقلار (خاوم اىچكىسىي حاضىرلايان ساقلار) و تىيان - پارا - داراي Tian-Para-Daray ساقلار (دىنىز آرخاسىنداكى ساقلار) بۇلونورلر . ئىلە

⁴ - باخ : مېرەلى سىد اوف . « دە دە قورقود » بويلارىنداكى گونورتاج و اورتاج سوزلرىنىن ئىتىمولوژىي تھلىلى « آذربايجان » ژورنالى ، 1980 ، نومرە 3

بوراداجا فيكىرىمىزى قنىد ائىدە ك كي ، بوآداملار لىن اوچودە ساقلا رىن اصل ، دوغما آدلار لى دگىلدىر ، گۇرونور ، اھمىنى لىر زامانىدا اونلار ساقلا رىن موختلىف بىرلىشمە لىرىنە ، گىيىم لىرىنە ، مشغلە لىرىنە ، ياشادىقلار لى يىرە گۇرە آد وئرمىشلر . ھىرودوت دا ساقلا رىن اونلار لى گىيىمىنە گۇرە اورتوكارى بانتىن Ortokaribantin ساقلا رىن (دىك پاپاق قويانلار) آدى وئرمىشىدىر⁵.

بىر چوخ عالم لىر بو فيكىردە دىركى ، ساقلا رى بۇيوك بىراراضى دە ياشامىشلار . اونلار اساسن اورتا آسىادا ، جنوبى پرى آرالدا ، داغلىق آلتايدا ، سونرالار قافقازدا ياشامىشلار . بو اراضىنىن اساس حىصە لىرىندە تورك دىللى قىبلە لىر ياشا بىرمىش . ساق قىبلە بىرلىشمە لىرى سىلسىلە سى اساسن ساقلا رى اولدوغونا گۇرە بو ساق مەنىتى دە ساقلا رى عايدە ائىدىلە دوغرو اولار . دئە سن ، ساقلا رىن تركىيىندە كى قىبلە ، قىبلە بىرلىشمە لىرى اىجتىماعى گۇرۇشلر ، اىقتىصادى ، مەنىت باخىمىندان ياخىن اولدوقلا رى اوچون واحىد مەنىت ، واحىد گۇرۇشلر يارانمىشىدىر . بو واحىد لىك اۋزونو «قىزىل دۇيوشچو» مەنىتىندە گۇستىر . اونلاردان بعضى لىرى ايسە آىر بىلمىش ، اوزاقلاشمىشىدى . قاينا بىب – قارىشانلار چوخلوقا تابى اولموشلار . اونلار لىن دوشونجە لىرى دە ، مەنىت لىرى دە حاكىم مەنىتە ، دوشونجە لىر عالمىنە قاينا بىب – قارىشمىشىدىر . ساقلا رى قارىشانلار سا بى جا چوخ آز اولدوقلا رىندان آپارىجى گۇرۇش ، آپارىجى مەنىت تورك دىللى ساقلا رىن اولموشدور . ائىلە «قىزىل دۇيوشچو» مەنىتى دە بو فيكىرىن دوغرو اولدوغونا گۇستىر . سونرا گۇستىرە جە بىك كى ، «قىزىل دۇيوشچو» مەنىتى اساسن تورك دىللى قىبلە بىرلىشمە لىرىن مېفولوزى تفكورو ، حىآتى درك ائىتمە سى اىلە سىخ باغلىدىر .

بىللى دىركى ، اسكى اينساندا او گوجلو و اوزون عۇمورلو اينام طبعىت لى باغلى اولموشدور (طبعىتە اينام دئىركىن اونو گنىش مەنادا آنلاماق لازىمدىر . اسكى اينسانىن يارادىلىش – كوسموقونىك اينامى طبعىت حادىثە لىرىنە ، ياغىشا ، اىستى يە ، ياشىل لىغا ، اونون اۋلوب دىرىلمە سىنە و س . اينامى).

خالقلا رىن طبعىتە اينامىندا اورتاق ، اوخشار جەت لىرىن اولماسى طبعى دىر . چونكى قىبلە بىرلىشمە لىرى سىلسىلە لىرىن خالقلا رىن ياشا بىش طرزىندە كى اوخشارلىق ، اورتاقلىق اونلار لىن تفكورونىدە ، طبعىتى درك ائىتمە لىرىندە و ئىلە لىكلە دوشونمە طرزلىرىندە ، مېفولوگىياسىندا ، اىجتىماعى آنلا بىشلارىندا ، حىآتى بدىعى باخىمدان قاورامالارىندا اوخشارلىق ، بنزە بىش يارادىر . آنچاق بونولا ئىلە اونوتماق اولمازكى ، ھىر قىبلە بىرلىشمە سىنىن ، خالقىن تفكورونىدە ، صنعتىندە ، اىستىر مېفىك گۇرۇشلىرىندە اىستىرسە دە سىر ف حىآتلا سىسلە شىن او بىراز لار سىستىمىندە اۋزونە مخصوص لوق ، فردى لىك دە اولموشدور . «قىزىل دۇيوشچو» مەنىتىنىن مېفولوزى

⁵ - باخ : ھىرودوت ، اىستورى و دئوىاتى كنىقاخ ، ص . 332

باخىمدان آراشدىرىلماسى ، اونون تورك دىللى خالقلار دۇنيا گۇرۇشى ، دۇنيانى درك ائتمە سى ايلە باغلى ليغىن گۇسترن مارقالى ، يئنى بىر عملى گۇرونوش يارادير . بو و يا باشقا قىلە بىرلشمە سى سىلسىلە سىنىن مدنىتى ھمىن قىلە نىن ، سويون ، ايجىماعى ، ايقىسادى اينكىشافىنىن قاتىنى - سويە سىنى آيدىن لاشدىرماغا كۇمك ائدن ان توتارلى ، تىذيب اولونماز دىلدىر و بو دىل عئىن زاماندا تفكورون پىللە سىنى ، ھانسى يولارلا اينكىشاف ائدىب گلدىنى گۇستىر . بۇيوك ، تىكرار اولونماز » « قىزىل دۇيوشچو » « بئلە **سىسگىلى** مدنىت اۇرنىكلرىندىر . ايرە لي دە قئىد ائدىلدىگى كىمى ايسسىك كورقانداكى » « قىزىل دۇيوشچو » « نون گئىمى ، خصوصى لە بۇركو يالنىزى او دوورون مدنىتىنى ، اساسن طبعىت درك ائتمە يە يونىلدىلمىش گۇرۇشونو اۇيرنمك ، آيدىنلاشدىرماق اوچون قىمت لي ماتىريال دگىل ، ھمدە دۇيوشچونون موباحىئە لي سويونو معىن لىشدىرمە يە خئىلى كۇمك ائدىر .

بو باخىمدان اونون 60-65 sm. ھونودورلوگوندە اولان بۇركو مارقالى دىر . آراشدىر ما آيدىن لاشدىرىركى ، » « قىزىل دۇيوشچو » « نون شىش اوچلو پاپاگى كىمى پاپاقلار اونون ياشادىغى دۇرە دە بىرچوخ آسىا قىلە بىرلشمە لرى سىلسىلە لرىندە دىدە اولموشدور ⁶ شىش اوچلو پاپاق لاپ سون عصرلەر قدر حتا بعضى تورك دىللى خالقلاردا ⁷ وارمىش . ايرىمىنجى يوز ايل ليگىن اول لرىنە كىمى آذربايجانلى لارىن بعضى زادە گانلارى ، بىگلرى دە بئلە پاپاق قويارىمىشلار . بۇركدە كى اشىاللار اىضاحىنا كئچمە دن اونا بركىدىلمىش تىكىلمىش شنى لرىن بعضى لرىنى ياداسالاق : آرخار (داغ قويونو) ايرى بونىوزلو داغ كئچىسى ، قانادلى آت ، قوش قانادى (4 دنە) اصلان (4 دنە) اصلان داغدا ، شىرباشى (6 دنە) ، آت (2 دنە) ، داغ كئچىسى (5 دنە) . قوش ھىكل لرى (5 دنە) دىادئما (باشا قويولان تاج شكىللى ، (داش - قاشلى) بىك لي باشلىق) كىچىك قوش قانادى (4 دنە) ، يارپاق (5 دنە) ، اوزون قوش قانادى (4 دنە) ، يارپاق (5 دنە) كىچىك يارپاق (7 دنە) ، اوخ (4 دنە) ، داغ زىروە سى (4 دانە) ، آغاچ (5 دنە) و س . واردىر . دۇيوشچونون كۇنە گى اساسن قىزىل اوخ اوچ لارىندان و قىزىلدىن تۇكولموش شىر باشىندان عىبارت دىر . آياق قابىسى دا كۇنك دە كى اوخ اوچلارى ايلە بىزە دىلمىشدىر . پاپاقدىكى شنى لرىن اكترىتى زومورفىك اونقونلار - توتىملردىر بونلار اىن ھامىسى تورك دىللى ، ائلە جە دە بعضى لرى باشقا خالقلار اىن ميفولوژى تفكورلرى ايلە سىس لشىر . پاپاغا بركىدىلمىش داغا و اونون باشىندا كى قوش فىقورو اولان آغاچ ھىكلىنە دىقت يىتىرك . بللى دىركى ، داغ بىر چوخ تورك دىللى خالقلاردا ، ائلە جە دە بعضى خالقلاردا ، او سىرادان يونانلاردا ، ھىندىلى لردە يھودىلردە ، چىنلى لردە مقدس سائىلىمىشدىر . بعضى يازىلار اىمىزدا داغ و آغاچ اىنامىندان آيرىجا بحث

⁶ - باخ : ك. آ. آكىشئو. گۇستىرلىن اثرى ، صحىفە 45

⁷ -Bax .p. Aqapov- kadirbayev. Sokrovişca derevnoqo kazaxstana .Alma- Ata 1979 sah. 120 . 210. 212. 232 ، 233 ، v.s....

ئىندىگىمىزدىن بورا دا ھىمىن ايناما اوتري توخوناجاغىق ، تورك دىللى خالقلاردا داغىن مقدس لىشديرىلمە سى ، اونا اينام ھىم چوخ اسكى دىر ، ھىمدە لاپ گىنىش يايلىمىش ايناملارداندىر . داغا ، يوكسك ليگە اينام تورك دىللى خالقلاردا او قدر يايلىمىش كى ، اونلارنى چوخوسو اولو بابالارىنى ، سوي لارىنى داغلا يوكسك ليكلە باغلامىشلار⁸. اسكى اينىسانىن ، ائللە جە دە تورك دىللى قىبلە لرىن داغا اينامى ايلكىن ايناملاردان بىرىدىر . بللى دىركى ، ميفولوژى تفكورلە اطراف موحىطە باخان اونو درك ائتمە گە ، اوزو اوچون آيدىنلاشديرماغا چالیشان جانلى - اينىسان طبيعتى ، اونون اوزونە يارارلى و يارارسىز حادىئە لرىنى ، كوسمىك جسمى لرى آنىمىستلىشديرمىش ، اونلارنى بعضى لرىنى حتا اولو بابا كىمى قبول ائتمىشدير . اسكى چىن منبە لرىنە گۇرە آلتايىلار بوڧدىن - اينلى داغىنا تاپىنمىشلار⁹ تورك دىللى خالقلار اينانيرمىشلاركى ، داغ باش تانرى اولگىنىن تانىندان يئره ائتمىشدير¹⁰ ھىمىن خالقلار بوڧدىن - اينلى ، آلتاي ، ساقچاق ، آغ قاي ، قاراداغ ، آلاش ، شاھ داغ و بىر چوخ داغلار ، يوكسك اوچاللىقلار تاپىنمىشلار . داغلارنى آرو- تىمىز ، ايدىق- اودوق ، مقدس ، ايلكىن . توس- اساس باشلانغىچ سايمىشلار¹¹. بونا گۇرە دە بعضى خالقلار داغى اولو بابا سايمىشلار¹². بعضى تورك دىللى خالقلاردا بىلە بىر اينام وارمىش كى ، اولوبابالارى ، بۇيوك ، آزمان قەھرىمانلارنى داغ يارآتمىشدير . آلتايىلار اينانمىشلار كى ، يئىلىمىز ماداي - قارانى داغ روحو يارآتمىشدير: «سوويلىبىستىنق آدى بوتكىن- كارا - كالتا، butken-kara Kaltur "suu yelbistenq adı Tnn yelbisten boyı "butken-Maday-¹³ بوتكىن - ماداي كارا « kara"

ترجومە سى:

اونون توندقونور آتى سو روچوندان يارانمىش
ماداي - قارا اوزو داغ روچوندان يارانمىشدير

داستاندا بعضى آچىق دان - آچىغا ماداي - قارانىن آتا - اناسىنىن داغ - آي داغ ، گون داغ اولدوغو قتيد ائدىلىر¹⁴ ماداي - قارا داغدان ، داغ روچوندان ياراندىغى اوچون آلتايىلار ھىمدە اينانيردىلاركى ، او دوغولاركن اووچوندا داش اولموشدور.
«سول كولينا اووشتانىن بوجىككان sol kolına uuştanıp bu cıkkān"

⁸-Bax . Mir Əli seyidov "qazaq" sözünün araşdırılması . "Azərbaycan" jurnalı 1981 – NO2

⁹- iakinf "sobranye isvedeniy o naroday isredney Azii«Obitavşit ve vremena" tem 1۴ str 270 - 271

¹⁰-Bax : Abdulqadir inan .tarixdə və bu gün şamanism. Anqara. 1954 səh A8 (türkcə)

¹¹-Bax : L.p. potapor. "Kult qor na Altae" sovetkaya etnoqrafya NO2 1940 . Səh . 147

¹² - Bax : Murat Araz ، Türk Mifologiası ، İstanbul ، 1967 ، səh 127 (türkcə)

¹³ - ماداي - كارا ، م . 1973 - صحيفه 76

¹⁴ - يئنه اورادا ، صفحه 252

توقوس كىرلو قارآناش - دىيت tiqus kirlu taş - diit،

اونق كولينا اووشتانيپ بو جيكانى onq kolına uuştanıp cıkkanı
يىتي كىرلو بورو تاش - دىيت «¹⁵ yeti kirlu boro taş – diit

ترجومه سى :

دوغولار كن سول الينده
دوققوز بوجاقلى قاراداش سيخميشدي
دونيايا گلنده ساغ الينده
يئددى بوجاقلى بوزداس سيخميشدي

ائله بىل بو مىصراعلاردا يالنىز آلتاي خالقينىن دگىل بىر چوخ تورك دىللى خالقلارىن
مىفولوژى گۇرۇشى اوز عكسىنى تاپمىشىدۇر. اوشاغىن اووجوندا دورلو - دورلو رنگ ده و
موختليف بوجاقلى داشلا دونيايا گلمه سى بيرچوخ ايناملارلا باغلى دىر . ماداي - قارا
سول الينده قارا ، ساغ الينده ايسه بوز رنگلى داش دوغولور . بونولا اسكى داستان
يارادىچىسى هم اسكى جمعيتىن معين قانونلارنا رعايت ائتميش ، هم ده بعضى
ايناملارى ياداسالمىشىدۇر رعايت داشلارنى رنگ لرىن موختليف اولماسى تورك دىللى
خالقلارداكى دوال (dual) تشكىلات قورولوشو و انگزوكامىيا نكاح قانونو ايله سس
لشیر¹⁶. دوال تشكىلات قورولوشو و انگزوكامىيا نكاح قانونونا گۇره بيرلىك ده ، عىنى
لىكله ، اكىز قارداش مىفې ايله برابر موختليف لىك اولماليدير. ماداي - قارادا داش
عىنى لگى ، بيرلىگى ، اونلارنى رنگ لرىن دورلو اولماسى آيرىلغى نومايىش ائتديرىر .
داشلارنى 7 و 9 بوجاقلى اولماسى هم آيرىلغى (7 و 9) ايشاره دىر ، هم ده بو
سايلارنى دوشوملو اولماسى ايله باغلىدير . اسكى تورك دىللى خالقلارىن دئمك
اولاركى ، چوخوندا اوچ ، يئدى ، دوققوز و بعضى با شتقا سايلار دوشوملو
سايلىمىشىدۇر. ائله آلتايلارنى آلتاي داغى حاقىندا كى آلقىش سۇزلىرىنדה كى بير يئره
ديقت يئتىرك:

- « يوكسك لىك دن باخاندا اوچ بوجاقلى سان ،
- سن شاه آلتاي!
- ياندان باخاندا دوققوز بوجاقلى سان
- سن شاه آلتاي «!

¹⁵-Maday – kara، M، 1973 ، səh 34

¹⁶- Bax. Mir Əli Seyidov ، "opit Analiza etnonimov Aqqoyunlu ; qara qoyunlu" açenie zapiski
izdanie Azərbaycanşkoqo qosudarstvennoqo universiteta.im s.m. Kirova.bakı ،1977،səh 14-23

بعض خالق ايگىدلري ، اوسىرادان گۇيردئىمىزقتن اۆز كۆكلىرىنى داغلا باغلايىر . او ،
فخر دئىير:

- « قاراداغ آتا دير - دئدي
- دۇرد قاينى نامدىر - دئدي ،
- اگر من قاينى آغاجىنىن سويو (شيره سى) ايله قىدالايىمىشامسا
- دئمه لي ، شوبه سىز مۇحكىم
- اگر قاراداغ منە آتا اولموش سا
- شوبه سىز من باهادىرام»¹⁷

ماداي- قارا داستانىدا آتا اۆلادي دوعولان كىمى اونو قاراداغا آپارىر ، اوشاغىن ننه سىنى اورادا دۇرد قاينى (آغاجىن دۇرد اولماسى دئيه سن دۇرد جەتە ايشاره دير) آغاجىندان آسىر . اوشاغا ، « قوي داغ روحو آتان ، قاينى آغاجى آنان اولسون » دئيبى اونلار تاپشيريپ گئدير ، اسكى ايناما گۆره داغ ، داغ روحو ، توس- تاو يعنى اساس باشلانغىچ داغ اينسان شاعىرلىك ، قاملىق ، قهرمانلىق وئير . داغىن اولو آتا - آتا اولماسى افسانه سى سىككىزىنچى عصرده بير چوخ تورك دىللى خالقلاردا ، خصوصى له قزاقلارلا سوي كۆك ياخىنلىغي اولان قىپچاقلار ، مملوك لىر آراسىندا گئنىش يايىلىمىش . سىككىزىنچى يوز ايل ليگىن مولفى ابوبىكرا آى بك الدوادايى نين يازى يا آلدىغي افسانه ده دئيبلىركى ، قاراداغچى داغىنداكى اينسان شكلى جىزىلمىش ماغارايا لىللى سئل دولور . ياتىن قىزمار گونشى بو ماغارانى قىزدىرير ، لىللە ماغارايا دولموش توپلانتىلار قاينايىپ قارىشير . دوققوز آى . ماغارانى كوك دۇيور . دوققوز آيدان سونرا اورادان اينسانا بنزر وارلىق آى- آتام چىخىمىشدير . يئنه ده وضعيت تكرر اولونموشدور . اينسان شكلى جىزىلمىش يئرلر لىللە دولموش ، يايىن سون گونلري اولدوغوندىن گونش ماغارانى ضعيف قىزدىرمىشدير . ماغارادان اينسانا بنزر وارلىق آى - وا قادين چىخىمىشدير . آى آتام لا قادين آى - وا اولنمىش ، اوشاقلاري دوعولموش ، سوي آرتىمىش ، بۆيوك بير سوي يارنىمىشدير . داغلا باغلى داها بير اينامى خاطرلاياق . آلتايلار اينانيرمىشلاركى ، داغلار واختيله اونلار يىنىلمز ايگىدلري اولموشلار . سونرالارهمين ايگىدلر داغا دۇنموش و اونلار يىن روحلاري تو- ائزي - تاق ائزي (داغ صاحىبي ، روحو) كىمى داغدا ياشايرلار¹⁸

آذربايجانلى لاردا داغى واختيله بوردو ، خالقى قورويان ايگىد سايمىشدير . بو باخمىدان « يندى قارداش داغى » ميغى ماراقلى دير . ميف ده دئيبلىر: « بير ائل آغ ساققالىنين

¹⁷- Maaday-Kara ، M. 1973. səh. 158-159

¹⁸-Bax : v. i . verbitskii . Altayiski iborodsi . M. 1893- Səh.125

بويلا- باشا چاتمامىش يىددى اوغلو وارمىش . اۆزودە قوجالمىشدى ، الى قىلىنچ توتموردو . ياغي لار فورىتى بادا وئرمىر ، تىز- تىز باسقىن انىدىب تالايىرلار . گونلر بىرگونو يىنە ياغي لار گلىر . يىددى قارداش قوشون يىغىب اونلار بىن قاباغىنا چىخىر . انچاق بونلار اوشاق ، ياغي لار نىچە ايل بىن قان تۆكنلر . ئىددى قارداش بىن قوشونو باسلىر . اونلار گۆرۆركى ، قوشون باسلىدى ، ياغي لار يىنە انلى چاپىب- تالاجايقلار . او دوركى ، اوزلىرىنى گۆيە توتوب تانرى يا يالوارىرلاركى ، اي تانرى ، بىزى كىچىلمىز داغا دۇندر ، قاباغى كىسك ، ياغي لار انلىمىزە آياق قويماستىنلار . تانرى انشىدىر ، اونلار داغادونوب يان - يانا دوزولورلر . بىلە لىكلە ، ياغي لار كىچمە يە يول تاپمىرلار... آنا - بابا بو داغلار بىر اوجاق سائىر ¹⁹ . بعضى تورك دىللى خالقلار ، او سىرادان آذربايجانلى لارا گۆرە داغدا اينسان كىمى حىات سورور ، كىمسە سىز ، اىلمىش اينسانلار كۆمك اندىرلر . («كوراوغلو» دا داغ روحو آلى و اونون اوغلو روحن اىلمىش خالقا كۆمك اندىر .)

بو باخىمدان آذربايجانلى لار بىن « قارچىلى و دلى داغ » افسانە سى ماراقلى دىر . افسانە دە گۆزل لە چوپان بوت سئويىشلىر . قىزىن آتاسى اونو باشقاسىنا وئرمك اىستە بىر . قىزلا بوت داغلار قاچىرلار . قىزىن آتاسى و اونون آدمىلار بىر اوغلانى اۆلدورمك اوچون داغلار چىخىر لار . قارچىلى و دلى داغى سئوگىلى لرى قورويور ، اونلار بىن دوشمىن لرىنى دولوبا توتوب بىر حىصە سىنى اۆلدورور ، قالانى قاچىر . آذربايجان مىفىك تفكورونده داغلار انىمىستلىشمىشلىر . مىثال اوچون ، بىر مىفده دىلىركى ، آغرى داغى ايله هاچا داغ ياخىن قونشو اىمىشلىر . بىر- بىرى ايله مهربان دولانوب عۆمور سوررمىشلىر . بىرگون داغلار بىن آراسىندا موباحىثە اولور ، دالاشىرلار . هاچا داغ نعرە چكىب حامىلە آغرى داغا گوجلۇ ضرىه وورور و اودا بالاسالىر . آغرى دا هاچا داغا ضرىه وورور و باشى آرالانىر .

باشقا بىر مىثال : قىزىلچا كىندىن ياخىنلىغىندا بىر تپە وار ، آدىنادا بان تپە سى دىيىرلر . اورادا داشلار مقدس سائىلىر . اونلار گۆي گۆيدىن دوشلور . كىچىمىشى دە بىلىرلر ، گلە جە گى دە . آدمىن دردىنى دە بىلىرلر ، درمىندا . اوردا بۆيوك بىر داش وار . اونا آنا داش دىيىرلر . او هر ايل بالالايىر . اونو باشقا يىرە آپارندا گىجە قايدىب گلىر . هرايكى مىفده داش (داغ) انىمىست لشمىشلىر . ايكىنچى دە او مقدس لشمىش و حىاتا هر شىن بىرىنچى سى كىمى وئىلمىشلىر . بوداشا اينامىن ان اسكى قاتى ايله باغلىدىر . داغىن انىسان حامى ، اجداد ، اولوننە ، اولو بابا اولماسى اينامى آز - چوخ دىشىملىمىش حالدا اولسادا يازىلى ادبىياتدا اۆز عكسىنى تاپمىشلىر . اون دۆردونجو عصر دە ياشامىش آذربايجان شاعىرى شمس الدىن محمد عصار تىرىزىن « مهر و مشتري » اثرىن بىر يىرنە دىقت يىتتىر : اىستخر شاهىن و وزىرلىرىن

¹⁹ - توپلايانى عارىف رحىم اوف

اۋلادلارنىڭ اولمۇر . خالىق يارادىچىلىغىندىن گىلن بوعنغەنە وي موضوع خالىق تفكوروئون كۆمە گىي ايلە دە حل اولونور . ايسىتخر شاه اوودا بۇيوك ، اوجاداغىن ياماجىندا بىر قوجايا راست گىلير . نوراني قوجا اونلارنىڭ ھەرە سىنە بىر پارچ چۆرە ك وئىر و تاپشىرىركى ، ھەرە اۋز آۋادى ايلە چۆرە گىي ئىسىن (بىزچە چۆرە ك يازىلى اديباتدان گىلمە دىر) اونلار قوجانىن تاپشىرىغىنى يئىرنە يئىتىرىلر . شاھىن اوغلو ، وزىرىن قىزى اولور . اوغلانا مەر ، قىزا موشتىرى آدى قويورلار . ائىرىن پىس نىت لى ، پىس لىك ائىدن اوپرازى بھرام سىئحر كاردىر . اونون سىئحرى مەر و موشتىرى دن باشقا ھامىيا تائىر ائىدىر .

نە اوچون ايكى گىچە سىئحر تائىر ائىتمىر ؟ بونون سىبىي يوخدورمو ؟ بىزچە بو سوالىن جاۋابى بىلە دىر : چونكى اونلارنىڭ داغدا اولان قوجا (بىلكە دە بو داغ روحو . صاحىبى دىر ، داغ تانىسى دىر) و ئىمىشىدىر . اوشاقلار آرو داغ تۇسو ، داغ ائىزى (صاحىبى) ايلە باغلى اولدوقلارنىدىن ، سوي لارى ، گىنلىرى - كۆكلىرى مقدس باشلانغىچا گىندىر چىخىدىغىندىن سىئحر اونلار تائىر ائىتمىرىش .

بىلە حالا يارادىلىش - كوسموقونىك تفكورلە سىسلە شىن «تاپدىق»-ىن ناغىلىندا دا راست گىليرى.ك ناغىلىدا دىيىلىركى ، بنى اينسانىن آياغى گولۇستان دە ىن كىمى گۇتورۇب بايىرا اتارمىش . لاكىن تاپدىق گولۇستاندا سىرىست دولاشىر . بونا تىجوب ائىدىرلر . سونرا بىللى اولوركى ، تاپدىق ايشىق باشلانغىچى گونش خانىملا قارانلىغىن باشلانغىچى قارا دىۋىن ايزدىۋاجىندىن دوغولموشدور؛ دىمە لى ، او آنترو پومورفىك اوپرازلارلا ، مقدس گونشلى باغلى اولدوغوندىن جادو و بونا بنىر شىئى اونا تائىر ائىتمىر . آلمانى **عومومى** لىشمىش شىكىلدە دىيىلسە دونيا آغاجىنىن و اونون رىمىزى اولان آغاجلارنى اوشاق وئىرمە سىي ان اسكى ايناملاردانىدىر - ائىلە بونا گۆرە دە ياقوتلار ايناندىلاركى ، آغاج روحو اينسانا اوشاق وئىرە بىلر ²⁰. دآغا اينام بو و يا باشقا شىكىلدە دە دە قورقۇد بويلارىنىدا اۋز عكسىنى تاپمىشىدىر . بوغاجىن بويوندا خىزىر آغىر يارالانمىش بوغاجا دىيىر : «داغ چىچە گىي آنان سودو ايلە سىنىن يارانا ملەمدىر.» بورادان گۆرونوركى ، داغ چىچە گىي اينسان كۆمك ائىدىر . بورادا چىچە ىن رىئال ، داغىن ايسە مىفىك كۆمك ائىتمك كىفىتى گۆزە چارپىدىرىلمىشىدىر . بعضى تورك دىللى خالقلاردا ، او جوملە دن آلتايلاردا ھىم سوي ، سوي بىرلىشمە سىنىن ، ھىمدە بوتون خالقىن ھامىسىنىن بىرلىك دە مقدس داغلارنى واردى . بو و يا باشقا سويىا عايىد دآغا يالنىز ھىمىن سويون عضولرى چىخا بىلردىلر . سوي و **ائىل لىگىن** تاپىندىغى داغدان عادتن خوشبخت لىك ، اوغور تىمنا ائىرمىشلىر .

آذربايجانلى لاردا دآغا اينام بعضى آز ، بعضى چوخ پوزولموش حالدا دۇروموزە قدر گىلىب چىخمىشىدىر . آذربايجانلى اينانيرمىش كىي، داغ (داش) اينسانا خوشبخت

səh. 1989,²⁰ - Bax: N.A.Aleksiev. "Rannle forme religii tiyorkoyazix navadov sibiri" Novosibirsk 99

لىك وئىر . حتّا كئچمىشده بعضى يئرلرده قىز آلاركن اوغلانين ايسته ديگى قىز عاييله سىنين داغىنين (داشىنين) بى ئۆينە خوشبخت لىك وئىر - وئرمە يە جە گىنە دە اينانيرمىشلار . بو باخىمدان آشاغىداكى ميف ماراقلidir . ميفدە دئىلىركى ، كئچمىشده ، بىر اوغلان بىر قىزى ايسته يندە اوغلانين آتا - آناسى گئىردىلر قىز گىلىن حىطتىن دن گىزلىجە بىرداش گتىردىلر ، قوباردىلار اؤز حىطلىرىنە . بىرهفته ، اون گون گۆزلە يردىلر . اگر خئىر چكسە لر ، گئىدب قىزى آلاردىلار اوغلانلارينا ²¹

بو ميف دە داشىن (داغىن) اينسان طالعىندە اوناياجاغى رولا اينام آچىقچا اؤز عكسىنى تاپمىشىد . مقدس داغلاردا اوو ائتمىردىلر . حئىوان اوتارمازدىلار . چونكى اوت دا ، اوو حئىوانلارى دا داغ - **ئىزىنە** - داغ صاحىبنە ، تانرى سىنا عايىد ايدى ²² شىمالىي آلتايدا ياشايان كوماندىن لردە هر سويون اؤز اودوق - مقدس داغى وارمىش . توس تاق ، اولوق تاق دئىكلرى بو مقدس داغلار عايىلە نى ، سوي قىلە بىرلشمە سىنى ، خالقى حىمايە ائدرمىش . بو اولوق تاقلارين - اولو داغلارين روجلارى اساسن اينسانا بنزدە دىلمىشىد ²³

داغلا باغلى ايناملاردان بىرىنى دە يادا سالماق ايسته بىرىك . اسكى چىن منبع لىرنە گۆرە تورك دىللى بودىن - اينلى داغىن اؤلكە نى قورويان روح سايرمىشلار ²⁴ آذربايجانلى لاردا دا بو اينام وارمىش . بو اينامىن اىزلىرنە خالق يارادىجلىغى نومونە لىرىندە راست گلمك اولور . ايندى داغ حاقىندا قىسادا اولسا دئىكلرىمىزە نظر سالاق . دئمە لى ، تورك دىللى خالقلاردا داغ آرو توس - مقدس باشلانغىجىد . ايلكىن ، اساس باشلانغىچ سايىلان داغ اولو بابا ، اولو ننه سايىلمىش ، ائلە بونا گۆرە دە اولو آي - آتام ، آي - وا داغدا ، ماغارادا دوغولموشدور . حىمايە چى قورويوجو ، پىسى ، شرى قووان سايىلان داغ ، داغ روحو ، داغ تانرىسى اينسانا اىگىدلىك و باشقا گۆزل ، نجىب ، بؤيوك كئىفەت لر وئرمىش داغا اينام تورك دىللى خالقلاردا ائلە گئنىش يايىلمىش كى ، اون سؤز تورك خالقلارىن ايناملار پانتئونونو تصور ائتمك چتىندىر . ان اسكى ايناملاردان داغ اينامى بو خالقلارين تارىخ بويو يول يولداشى اولموشدور . داغا اينام باشلىجا اينام اولدغو اوچوندوركى «قىزىل دۇيوشچو» نون پااغىنا داغ فىقورو بركىدىلمىشىد .

²¹توپلايانى عارىف رحيم اف

²² -Bax: I. v. çançibayeva. Osovermennixreliqiy oznix perejtkax u altaytsev "etnoqrafiya narodov Aktaya : zapadnoy sibivi" kitabı, novosibirisk 1978, səh93

²³ Bax: F. A. Satlev. Kumandinitı , istoriko Etnoqrafişeski oşerxıx pervoy çetverti **xx**veka qarno-Altayisk 1974 . səh 143.

²⁴ - Bax: N. ya. Biçurin () sobrannie svedenya o narodax ve isredney Azil ve drevne vremena . T. I . M – L 1950, səh3

تكرار انديريك كي بو پاپاغ ائله بيل ميفولوژي گۇرۇش لري عكس ائتديرير. دئمه لي ، داغين پاپاقد اولماسي تصادوفي دگيل . عكسينه ، اونون ميفولوژي گۇرۇش لردە توتدغو موقعي له باغليدير . ايندي ايسه «قىزىل دۇيوشچو» نون پاپاينداكي دآغا برکيديلميش آغاچ حاقيندا فيكرىمىزي سويله يه ك. بلليدير كي ، دونيانين بير چوخ اسكي خالقلارىندا و او سىرادان ، تورك ديللي خالقلاردا آغاچا تاپينميشلار . علم عالمينده تاپينلان آغاچلاردا دونيا آغاجي ، ابدت آغاجي دئيرلر. آغاچا تاپينما طبعته اينام و اونون آيريلماز حيصه سي آغاچا اينام ايلكىندير . چونكي آغاچ ائله جه ده ياشيل ليق (وحشي دنلي بيتكىلر و س.) اينسان اوچون اوزون زامانلار اساس قيدا منبعي اولموشدور . اسكي اينسان ايلكىن معيشتي ايله سيخ باغلي اولان ، ايحاطه سنيده كي طبعيتي و اونداكي بو و يا باشقا شئي لري آنيمىستلشديرميش ، اولاردا تاپينميشدير. آغاجي ايرلي ده قئيد ائيدلگي كيمي ان ايلكىن ايناملاردان بيريدير و بو اينام معيشت ده كي ، حيات طرزينده كي عيني ليكله ، بنزه ييشله باغلي اولاراق تفكورده اوخشارليق ياراتميشدير. بودا اؤز نؤبه سينده ميفولوژي تفكوره ، آغاچا اينامدا تيپولوژي حاديشه كيمي ديقتي جلب ائدير . آغاچ- ياشيل ليق اسكي اينسانين ياشايشي اوچون ايلكىن «ارزاق» منبعي اولدوغوندا اونو داها ايلاهي لشديرميشدير. ائله بونا گورده ده اسكي تورك ديللي اينسان آغاچا داغ كيمي ، اولو اجداد- اولو آنا كيمي باخميشدير. بو باخيمدان اسكي چين قايناقلارىندا ساخلانيلميش تورك ديللي خالقلارا عاييد ميفيك افسانه خصوصي له ماراqli دير . افسانه ده دئييلر ، باشلانغيجي قاراقوروم داغلارينا گئديب چيخان توغا و سئلنقا چايلارينين بيرلشدگي قوملانوفا فينديق و قاين آغاجي وارميش . آغاچلار چوخ بۇيوموشدور و اولاردان موسيقي يه بنزر سس لر چيخيرميش . گئجه لر آغاچلارين اوستونه شوا ائيرميش («كوراغلو» داستايندا قوشا بولآغا سوا تۇكولور) گونلرين بيرينده آغاجدان بۇيوك دئشيك آچيلير و چاديرا اوخشار بئش ائو گۇرونور . هره سينده ده بيراوشاق . اوشاقلار تكين شاهزاده آدلانيرلار . اولاردان بوغو تكين خاقان سئچيلير . آغاچا اينامين علمي و ميفولوژي گۇرونوشونو داها ياخشى تصور ائتمك اوچون بورا دا بيره مساله ني آيدين لاشديرماغي گرك لي بيليريك . افسانه ده اوشاقلارين آناسي آغاجدير. اؤزوده ايكي آغاچ²⁵ آغاجين سو ايله ايزديوچيندان اوشاقلار دوغولور . مگر شوانين آغاچا ائمه سي تصادوفي ديرمي ؟ البته ، يوخ. بوردا اسكي بير اينام اؤزونو گۇستريز . بلليديركي ، شوا عادتت گونشين رمزي كيمي قبول اولونورموش.

²⁵بىزجه آغاچلارين ايكي و موختليف اولماسي دوآل تشكىلات قورولوشو و ائكزوكامياي قانونلارينا ايشاره ائدير

اوندا دوغلان اوشاقلارين اناسي آغاج ، داها دقيق دئيلىسه دونيا آغاجي ،
آتالاري ايسه گونشدير. دئمه لي ، اوشاقلار آتروپومورفيك ، زوومورفيك
آنلايشلاردان ، ايناملاردان يارانميشلار . دونيا آغاجيدا توس باشلانغىچ داغ
كىمي اينسانلارين يارادىجي سىنين بيرقولو دور . يوخارىداكي افسانه ده داغ اولو
بابا كيمي آيدىنجا وئرىلمە سە دە خاطر لانيير . دونيا آغاجي باشلانغىچيني قارا
قوروم داغيندان آلميش ايكي چايين بيرلشدگي يئردە بيتميشدير . آغاجا - دونيا
آغاجينا اينام بوتون تورك دىللي خالقلاردا وارميش و بو اينامين يا اوزو ، يادا ايزلري
بو و يا باشقا شكىلدە سون و اختلارلا قدر ياشاميشدير .

ايرلي دە سؤيله ديك كي ، داغ روحو عاييله ني ، سويو ، خالقي حىمايه اندير ،
قورويور. اسكي تورك دىللي خالقلار اينانير ميشلاركي ، دونيا آغاجيدا اونلاري پيس
روحلاردان ، دوشمن لردن قورويورموش. يئددىنچي يوز ايل ليگين آلبان - آران تاريخ
چيسي موسي قاغان قاتلي دادن اؤيره نيريك كي ، هونلاردا بئله بير اينام وارميش
كي ، گؤزل اوجا آغاج (بو آغاج عادتت قايين آغاجي اولارميش) اؤلكە ني ، خالقي
قوروياميش . موسي قاغان قاتلي دا دئيلىركي ، تانقريخان باش تانري ، گؤي
تانريسي و گؤزل آغاج اؤلكە ني مودافيعە انديردي ²⁶

بو اينام تووينلردە وارميش. اونلار اوغورسؤزلوغا اوغراياركن مئشه ايله اورتولموش
مقدس داغا گئدرميشلر و اوردا گؤزل آغاجي لئنت لە بزه ييب اونا تاپينيرميشلار.
تووينلر قايين آغاجينا تايقانين ، اونون حئيوانلارنين ، يوردون ، ائو حئيوانلار ينين
قورويوجوسو ، حىمايه چيسي كيمي باخىردىلار . آغاجين قورويوجو روح اولماسيني
گؤسترن بعضي دليل لري دە گؤسترك . ياقوتلار پيس ، يامان روحلاري ضرر
سىزلىشديرمك ، قوماق اوچون «قايين آغاجي دە ينه يي» ندن ، «قايين آغاجي
كؤكو» ندن ايستيفاده ائتميشلر. ويليو ياقوتلاري اينانيردىلاركي ، آغ ساجلي ، قوجا
گوركمينده تصور اولونان تورباغين روحو - صاحبي يوغون قايين آغاجيندا ياشاير . بو
اينام ياقوتلاردا او قدر كؤك سالميشميش كي ، اونلار بؤيوك ، قالين قايين آغاجينا
توخونماز ، اونا قو بانلار ، هديه لر وئرميشلر ، قايجي سينا قالارميشلار. يئري
گلميش كن قئيدە ائدە ك كي ، همين اينامدا ايناملارين قوووشماسي، بيرگە
ياشاماسي ، بير يئردە خاطرلانىماسي اؤز عكسيني تاپميشدير. دىقت ائدين :
قايين آغاجيندا دونيا آغاجيندا تورپاق ائززي - صاحبي ياشاير. نه اوچون بئله
دوشونولموشدور؟

گورونوركى، تورپاق ائززي (صاحبي) - روحو ايله دونيا آغاجي اينامي همين
خالقلارين ميفولوژي گوروشلرينده آپاريجي رول اويناميشدير. بونوندا سبب لرئندن
بيري او ولا بيلير كي، همين خالق اكين چيليك لە مشغول اولموش و اونون

²⁶ موسي قاغان قاتلي ، آغوان اؤلكە سىنين تاريخي، موسكوا ، 1860 ، صفحە 191، (قديم ارميني جە)

مەشىتىن دە تورپاق اساس اولدوغوندان تورپاقلا باغلىي اينامدا دونيا آغاجى سويە سىنە اوجالمىش . اونولا بيرگە خاطىرلانمىش دونيا آغاجى و يئرلە باغلىي ايناملارين قوشا ياد انديلمە سى، بير يئردە ياشاماسى شويە سىز كى ، ھمدە اونلار يىن رئال حىياتداكى باغلىقلارى (آغاج تورپاق) مېفولوگىيادا دا ياخىنلاشدىرمىشدير . باشقا سۆز دىيىلسە رئال حىياتدا كى بو و يا باشقا طبعىي لىك و اونلا باغلىي ياخىنلىق (تورپاقلا آغاجىن علاقە سى كىمى) اونلار يىن آيرى - آيرى ايناملار يىن ياخىنلاشدىرىر . ياخىن مېغلر ، ايناملار بعض قوشالاشىر . يان - يان بيرگە ياد اندىلىر . بو باخمىدان آلتايلار يىن بير اينامى سچىە وي دير .

آلتاي خالقى بئلە حساب اندىركى ، يىرىن (تورپاغىن) مركزىندە آق - توشون آلتاي آدلى داغ وار ²⁷ و اونون ذىروە سىندە دە سود گۆلو وار . داغىن مركزىندە «يىرىن و گۆبون» گۆبە گىنىن دە باشى گۆي لره دە يىن قىزىل يار پاقلى قاينىن آغاجىنىن آلتايدا اجدآلار يىن ، اوچولار يىن اولو بابالار يىن اولدوقلارى يىردىر . داغىن ذىروە سىندە دە توپاق ائىزى - صاحىبى روحو ياشاير . ايناملار يىن چارپازلار شماسىنا ، قوشالاشماسىنا بير مېثالدا چكك . بعض يادا داشى (ياغىش ياغدىران داش) مئشە دە ساخلانيلير و ھمىن يادا داشىنىن ياغىش ياغدىرماسى اوچون اونو اوددا قىزدىرىلار و سونرا آغاجىن باشىنا باغلايىب ھاودا اويناداراق «آل قىز سۆز» دىيىرلر . بورادا دا داش (داغ) مئشە - آغاج اود ، ايناملارى بيرگە فعاليت گۆستىرىلر . بئلە ياخىنلاشمالار يىن مېفولوژى سبب لرى آيرى جا اۇبرە نىلمە لىدىر . آغاج اينامىنا قايدىق . آغاج خاقان آدلاندىردىقلارى دونيا آغاجىنى «ھىر شىينىن آناسى» سايمىشلار . اونلار گۆرە حتا دوغوم اىلاھە سى قوبئى - خاتون يىندى بوداقلى آغاج خاتونون اچىندە ياشاير . دئمە لى ، بعضى ياقوتلار گۆرە بۇيوك قاينىن آغاجىندا - دونيا آغاجىندا يىر - ائىزى - صاحىبى - روحو ، بعضى لرىندە ايسە آغاج خاقاندا دوغوم اىلاھە سى ياشامىشدير .

بورادا بير مسالە نى دە آيدىن لاشدىر مالىيق - بىزجە ، ايسىر بۇيوك قاينىن آغاجى و اودا ياشاين يىر ائىزى - روحو ، ايسىترسە دە آغاج خاقان و قوبئى - خاتون ھمدە قادين باشلانغىچىنى تمشىل اندىرلر . ائلە بونا گۆردە آغاج ، داغ ، دوغوم اىلاھە سى و «قىزىل دۇيوشچو» نون پاپاغىندا تصوير اولونموش داغداكى آغاجدا داغلار بيرگە وئىلمىشدير . بعض آغاج ، داغ ، سو ايناملارى يان - يان ايدىلىرلر . تووين - توچىنلر يىن ايناملارى بو باخمىدان سچىە وي دير . اونلار ذىروە سى مئشە سىز داغلارى مقدس سايمىشلار . گۇيا بولكا و كادر آغاجلار يىندا يوكسك لىك دە كى مئشە لردە «تاىكانىن ائىزى» (صاحىبى) دولاشىر . اورادا

²⁷- داغىن دونيانىن مركزىندە اولماسى اينامى دونيا مېفولوژى سىندە تىپولوژى حادىثە دير .

بعضى آغاجلار «شامان آغاچ - خام²⁸ يىاش» آدلانىر- ھربىر عايىلە نىي خام - يىاش آغاجى وارمىش . قام - شامان آغاجىنىن ياننىدان كىچىلر آغاچا پارچا ، آت قوروغونون توكونو باغلايىرمىش ، ياننىدا قىمىز وارسا اوندىن آغاچا سېرمىشلر . بو سىطرىن مولغى 1979 - جو ايلده خاچمازدا ، خودآندا ئاكسىپىدى سىيادا اولاركن خودآت مئشە لرېندە پارچالار باغلانمىش آغاجلار راست گىلمىشىدىر . كىچىمىش عنىنە نى ايزلە ين لر بىلە آغاجلار آغ ، قىرمىزى ، گۆي رنگلى پارچالار باغلانمىشىدىلار . تووين توچىنلردە آغاچا قام آغاجىنا ، داغ روحونا بىرگە تاپنىمىشلار . تووينلردە ھر بىر عايىلە نىن ، سويون مقدس آغاجى وار ايدى . بىلە آغاجلار ھمىن عايىلە نى پىس روحلاردان قورويور ، حىمايە ئىدىر آغاچا - دونيا آغاجىنا داغ روحو كىمى باخدىقلارنى گۆرە دىركى تىلنىقىتلار اينانيردىلاركى ، ھەر آغاجىن ئىززە - صاحب روحو وار . اونلارنى اينامىنا گۆرە آغاجىن ئىززى - صاحىبى ، روحو (آفاستىن ئىززى) اينسان طالعىنى حىمايە ئىدىر . اونا گۆرە دە تىلنىقىتلار بىلە دىيىر مىشلر كى ، آغاچ ئىززى آغاچ روحو اولان آغاجدان قابىلمىش بىشىك اورادا ياتان اوشاغىن طالعىنى تىيىن ئىدىر . چونكى ھىمىن بىشىك دە آغاچ ئىززىنىن - آغاچ روحونون «ايرادە سى» حاكىمدىر . اوشاغىن ساغلام ، خوشبخت بۇيومە سى اوچون تىلنىقىتلار آغاچ روحونا قوربانلار كىرمىشلر . بوردا بىر مسالە نى دە يادا سالاق . اسكى تورك دىللى خالقلاردا قاينىن آغاجى (دونيا آغاجى) گۆي دن اوشاقلارنى ھامىسى اومايلا بىرگە ئىرە انمىشىدىر . ائىل - وولقا بويوندا ياشامىش قىچاقلار (بو قىلە بىرلشمە سى سىلسىلە سى قازاق ، آذربايجان و بعضى خالقلارنى سوي كۆكۈندە ايشتىراك ائتمىشىدىر) آغاجى اسكى دن اۋزلىرىن يارادىچى سى سايىمىشلار . اونونجو عصر عرب سىياح عالمى ابن فىلان آغاچ پارچاسىنى بويونلارنىدان آسمىش باشقىرلاردان ، قىچاقلاردان بونون سىبىنى سورشىدوقدا بىلە جاواب آلىر : من آغاجدان دوغولموشام . من آغاجدان باشقا اۋزگە يارادان يارادىچى تانىمىرام . سون واختلاردا قدر آذربايجانىن بعضى يىرلىرىندە اوشاقلارنى ، حتا حىوانلارنى شر روحدان قوروماق اوچون بويونلارنىدان داغداغان آغاجىنىن پارچاسىنى آساردىلار . كىچىمىش دە اينانيرمىشلاركى «گۆزل بۇيوك آغاچ» قىلە نىن ، سويون ، خالقىن قورويوجوسودور . ھىمىن بو اينام اىيرىمىچى يوز ايل لىگە قدر يوخارىدا كى شكىل دە اۋزونو قورويىا بىلمىشىدىر . آذربايجانلى لار دونيا آغاجىنى بوتون اينسانلارنى اناسى ، ھامىسى كىمى تصور ائدىرمىشلر . ناخجواندا يايىلمىش مىفىك بىر دىيىم دە دىيىلىركى ، دونيادا بىر آغاچ وار . اونون يارباغىنىن ھر بىرى بو دونياداكى آدمالاردىر . اونون يارباغى سارالىب ئىرە دوشركن آدم اولور . بو آغاچ شوبھە

²⁸ - «حامە» قام (شام) يىاش ايسە آغاچ دىمكىدىر .

سىزكى ، دونيا آغاجدير . دونيا آغاجي گۆيە دە يە نە قدر اوجا اولدوغوندان باش تانري اولگن اونون باشيندا ياشايرميش و قام - شامان بۇيوك آيين لردە گۆيە قالخماق اوچون بو آغاجدان ايستيفادە اندرميش . ف . ن پوتانين آلتايلاردان توپلادىغى بىر مراسيم آغاجا ايناملا باغلي اولدوغوندان دىقتي جلب اندير . اولگنن شرفينه آيين كئچيرركن ائوين دوشمه سينه قاين آغاجينين بوداقلاريني قويورلار . همين بوداقلارين باشي باجادان باييرا چيخير و اوجونا بايراق آسيرلار ، لئنت لر باغلايىرلار . قام - شامان قاين آغاجينين كۆمە گي ايله گۆيە قالخير . يئري گلميش كن قئيد اندە ك كي ، الدە اولان قام داوولارينين اكثريتinde دونيا آغاجينين (قاين آغاجي) شكلي واردير . آلتايلار ، خصوصي ايله جنوبي آلتايلار داها چوخ قاين آغاجينا تاپينيرميشلار . ايره لي دە قئيد ايتتىك كي ، هونلار - خونلاردا آغاجا تاپينما گوجلوي ايميش . اونلار تىكدىكلري تاپينماقلاردا - معبد لردە گۆي ، آغاج حاكيملرينه تاپينيرميشلار . مشهور تاريخچي ل . آ . قوميلوونوون قئيد ايتدىگينه گۆرە «بو ايناملار تاپينما مودئدن (هونلارين اولو باباسي) گلمە عنعنه ايدي» تووينلر حتا اينانيردىلاركي ، مقدس آغاج - دونيا آغاجي نە اينكي اونلارين اۇزلىريني ، حئيوانلاريني ، حتا ارزاقلاريني ، پيس ، يامان روحدان قورويور . اونلارارزاغي مقدس آغاجين يانينا آپاير - آغ كئچە نين²⁹ اوستونه قويور ، آلقيش - سۇز دئيىردىلاركي ، آغاج انززي اونو پيس روحدان تميزلە سين . آغاجا اينام نانايلاردا اسكي ايميش . نانايلارا گۆرە اوشاق روحو هلە توكلنمە ميش قوش شكلىندە يالين قتايقا (يالان تويقا - يالان قيتا) خونقوردا آغاجيندا ياشاير.² ناقلا يئني ائولنميشلرين حياآتيني اوغورلو اولماسيني دونيا آغاجينين ايراده سي ايله دە باغلايىرلار . ائلە گۆرونور ، بونا گۆرە دە اونلار گليني گلين ليك پالتاريندا دونيا آغاجينين شكليني چكىرميشلر .³ بو دليل بىر داها آيدىنلاشديريركي ، گنجيلك ، ائولنمك ايلاهە سي اؤلنگلە دونيا آغاجي هميشە بىر - بيرينه ياخين اولموشدور . چونكي ايكي سي دە ياشيل ليقلا ، آرتيملا . دوغوب - تۆرە مكلە باغليديرلار . يئري گلميش كن قئيد اندك كي «قىزىل دۇيوشچو» نون پااغينداكي دونيا آغاجي ايله گلين ليك پالتارلاينداكي دونيا آغاجي عيني ميفولوژي تفكورون محصولودور . بورادا هم تفكوردە كي اوخشارليق ، هم مضمون ياخينليغي اۇزونو گۇستري . تورك ديللي خالقلار اساسن داغ باشيندا تك و يا عموميت يالقيز دورموش آغاجا تاپينيرميشلار . ايسسيك كورقانداكي «قىزىل دۇيوشچو» مدنيتinde دە عيني ايله بئلە دير . اورادا دا آغاج تكدير ، اوزودە داغ باشيندا دير . ايندي همين ايناملا باغلي بعضي دليل لري ياد اندە ك . آباقان تاتارلاري اينانيردىلاركي گۆيە قدر يوكسە لن دمير داغين باشيندا يئددى بوداقلي

²⁹ - آغ رنگ باش تانري اولگنن رنگي ساييليردي .

بىر قاينىن آغاجى وار و اونلار بونا تاپينىرلار³⁰ ياكوتلارلا گۆره AAN-doidu-iççi-te
(يئر - ائززي - صاحىبي - روحو) تىك بىتمىش قاينىن آغاجىندا ياشاير. آباقان
تاتارلارىندان آسيلي اولمايلاق آلتايلار اينانيرمىشلار كي ، گۆيون اون ايكنىجي
قاتينا قدر اوجالان دونيا داغينىن اوزرىنده ، بىر قاينىن آغاجى وار. دونيا آغاجينىن
داغين باشىندا اولماسى تورىك دىللى خالقلارين اكثريتىن ميفولوژى سىنده بو
و يا باشقا شكىلده گئنىش يايلىمىشدير. ماداي-قارانين يئنىلمز اوغلو كوچودئى
- مئرقئنى قاراداغ باشىنداكي دۇرد قاينىن بسلمىشدير : ماداي - قارا باهادور
اوشاغي بئشىگه قويوب اوغلونو بئشىك ايله بيرگه قوجاغينا آليب سودلو
باغىرساغي دىرسه گينه دولادي،

- قهوه ئى داغين باشىنا چىخدى ... آدلى - سانلى ماداي - قارا
- دوققوز قاتلى (پىللە لي) قاراداغين ذىروه سىنه چىخدى.
- ايندى (ذىروه ده كي) اوجا قاييا دىرماشدى . دۇرد قاينىن
آغاجينىن آلتىندا
- باهادور اوغلونون بئشىگىنى باسدى . «بوقاراداغ قوي سىنه آتا
اولسون ، بالام - دئدى
- بو دۇرد قاينىن قوي سىنه آتا اولسون .، بالام - دئدى ...»

ماداي - قارانين اوزوده داغى آتا ، آغاجى آتا ساير:

- «قارا تايقا آتام - دئدى . تورىك توركانىق انىم - دئدى
- قاراداغ منە آتا اولموش دۇرد قاينىن آغاجى آنام اولموش - دئدى»

آذربايجان خالق افسانه لرىنده، ناغىلارىندا، داستانلارىندا داغين آغاجين حىمايه
چى اولدوغو اينامينا راست گلمك اولور. آغاجلارين اوشاق پىرى اولماسى
فىكرىمىزى تصدىقلە ين دليل اولايلىر . باشقا بىرمىثال گتىرك . كور اوغلونون
قولونا گوج عاشىق لىق وئرن چنلى بئلدە كي داشين اوستونده بىتمىش تىك
آغاجين يانيندا قاينايا بولاغدير . بو بولاغين چىخدىغي يئره دىقت يتىرك. روشن
كور اوغلو داغدا ال چآتماز، اون يئتمز بۇيوك بىر قايناين باشىندا چمن لىك ده
بولاغى تاپير (ايرلى ده يازدىق كي ، تورىك دىللى خالقلاردا اوجا داغلارين چمن
لى ذىروه لرى مقدس روحلارين اوتوروب - دۇردوقلاري يئردىر. «كور اوغو» دا
مقدس روح عوضينه دونيا آغاجينىن بلىرتىسى آغاجدير) چمن ليگين اورتاسيندا
قوجا بىر آغاج آلتىندا قوشا بولاق دورنا گۆزو كىمى قايناير ...³¹ بورا دادا دونيا

³⁰- باخ : آ . ن .

³¹- كوراوغلو ، باكي ، 1956 ، صفحه 32

آغاجىنىن **نليرتېسى** اولان آغاج داغىن ذىرۈە سىندە كى قاينىن باشىندا بېتمىش و آلتىندان اينسانلار قووت ، باشقا سۆزلە حايات ، گوز ايشىغى وئرن بولاق آخىر (داستاندا بولاق تكدىر. گۇرونور واختىلە دوآل تشكىلات قانونلارينا گۇرە بولاق ايكى ايمىش. زامان كئچدىكجە ، دوآل تشكىلاتىن قانونلاري اونودولدوقجا ، ايزلري ايتدىكجە بولاقدا بىر اولموشدور) بورادا اسكى اوزان ، آشيق اسكى آذربايجانلىنىن داغا ، آغاجا و سويا اينامىنى و ئرمىشدىر . اسكى ميفولوژى گۇروش لرلە آنىمىست باخىشى لارلا سس لشن «سىمنارين ناغىلى» نىن بىرئىرىنى ياد اندك .

يئنى جە دوغولموش اوشاغى ، گلە جە گىن بۇيوك قهرمانىنى شاه اۇلدورمه گى امر اندىر . امري يئرنە يئتىرنلر شاهىن عدالت سىزلىگىنى گۇرورلر و اوشاغى اۇلدورمورلر . اونلار «... اوشاغى بىر داغىن دۇشوندە بۇيوك بىر آغاج واردى، قويدولار آغاجىن آلتىنا» ناغىلدا داغ و آغاج «ماداي-قارا» داستانىدا كى كىمى اکتىو دگىلدىر . آنچاق ناغىل يارادىچى سى بونلاري (داغ و آغاجى) ياد ائتمكلە اونلارين اولو اجداد، حىمايە چى اولمالارينا ايشاره ائتمىشدىر. «سىمنارين ناغىلى»ندا بىزى ماراقلاندىران بىر ائپىزود دا واردىر . داغىن دۇشوندە بېتمىش تىك آغاجىن آلتىندا صاحىب سىز اوشاغى قوش حىمايە اندىر . سونرا اونو آناسىنا چاتدىرىر . ناغىلدا دئىلىدىگى كىمى داغ ، آغاج فعال اولماسادا قوش فعالدىر. بىز دونيا آغاجىنىن ميفولوژى رولونا «ماداي-قارا» داستانىدا راست گلپرىك بو حىصە ايسسىك كورقانداكى «قىزىل دۇيوشچو» مدنىتىنى داها ياخشى ايدىنلاشدىرماق اوچون گرگ لىدىر. داستاندا دونيا آغاجى بئله بئله تصوير اولونور :

- « هارداسا كوما، يورد سالماق اولار ... اورادا بېتمىش چاي آخىر،
- يئددى داغ قلعه دره سىندە يوز بوداقلى ابدى قوواق
- گونشىن، آيىن شعاع سىندا قىزىل كىمى پارلايىب دورور.
- آي يونونه ايىلمىش بوداقلارىندان قىزىل يار پاقلار دوشور.
- گونش يونونه ايىلمىش بوداقلارىندان گوموش ياپاقلار تۇكولور
- بىر بوداغىنىن آلتىندا يوز آيغىر، ائركك ات دورار
- باشقا بىر بوداغىنىن (آلتىندا) تام (بىر) ايلخى يئرلشېر.
- اوچونجو بوداغىنىن آلتىندا **قىرخ** قويون گىزلىتمك اولار.
- باي - تئرىكىن³² سىخ يارپاقلى باشى يئللە - يئللە دورموش،
- سىخ يارپاقلى باي تئرىكىن آشاغىسى پارىل- پارىل پارىلدايىر .

³² - آلتايلاردا باي تئرىق- تئرىق قوواق، باي (بە ى) عايىلە نىن، سويون مقدس آغاجى سايىلىرىمىش. بو آغاجا تئمىر- تئرىق- دمىر قوواق دا دئىلىرىمىش.

- يىددى **سوتونلو** ابدى قوواغىن باشىندا ايكي عىني آت باشلى قىزىل قوقو قوشو گىجە و گوندوز قوقولدايىرلار
- دىمدىك لىشە - دىمدىك لىشە اوتورولار
- (اونلار يىن قوقولداماسىندان) آغ چىچك لىر
- آلتايدا آچىلار ، گۆي چىچك لىر
- آچىلىرلار . اونلار يىن عادىتى بىللە دىر.
- اونلار يىلىر كى ، كىم نە واخىت اۆلە جىكىر ، كىم نە قدر ياشايدى جاقىدىر ،
- كىمە خوشبىخت حايآت نىزدە توتولوب اونلار يى (ھمىن) قىزىل قوشلار سىئىندىرلار .
- كىمە پىس طالغ نىزدە توتولوب اونلار يى بوز قوقو قوشلار يى كىرلىندىرلار .
- دىمىر قوواغىن باشىندا اوتوروب اوجا سىس لە قوقولدايىر ، اونلار اوردى اوتورولار .
- يىددى **سوتونلو** دىمىر قوواقدى ايكي عىني قالا بىرقوت قارتال اوتورور ،
- اونلار يىن جايىناغى آلماس كىمى ايتى دىر ، نىفس لىر كىل كىمىدىر ...
- اوچونجو گۆيىن آلتىندا گۆيىن دىر يى گىگىنە قاراوول چكىرلار ،
- بو ايكي قارا بىرقوت ، دىمىر قوواقدى
- يىووا تىكىب قاغىلداشارق اونلار اوتورولار قاراوول چكىرلار كى ، نامعلوم يىللا آلىب باتىر گىلمە سىن
- قاراوول چكىرلار كى دارجىغىرلا باھادىر گىلمە سىن. آيا بىنزر قانآدلار يى ايلە آغ بىلودا اوخشار مىم ايكي قارا بىر قوتوم آلتاي تورپاغىنى قورويور لار ³³»

«ماداي - قارا»دا تصوير اولونان ابدى - باي تىرتك - دىمىر قوواق - دونيا آغاجى باشقا دونيا آغاجلار يى كىمى باشى گۆيە دە يىر . بىز اونون آلتىندا ياشايان و مىفولوگىيا ايلە باغلى حىيوانلار يى مىفولوژى كىفىت لىر بارە دە بىخت آچمايدى جاقىق. آنجاق «قىزىل دۇيوشچو» نون پاپاغىندا كى آغاج و اوستونده اوتورموش قوشلا سىس لىشە ، آز قالا عىنى اولان بعضى يىرلار يى خاطرلا ياق. «ماداي - قارا»دان وىرلىن پارچادان آيدىن اولور كى باي تىرتك دە - ابدى تىرتك

³³- ماداي - قارا ، م. 1973 ، صفحە 68-69

دە دونيا آغاجىندا بىر جوت قوقو قوشو ، بىرجوت دە بىر قوت ياشايدىر. آت باشلى قوقو قوشلارنىن سىسەن دىن آغ و گۆي چىچەك لىر آچىلىر. اسكى داستان يارادىچى سى قوقو قوشلارنىن سىسەن دىن آغ و گۆي رىنگلى چىچەك لىرىن آچىلدېغىنى يادا سالىرىمىش. چونكى آغ رىنگ ، آغ چىچەك اولگىنە (او ، آغ چىچەك دىن اينسان قايرىر) ، گۆي رىنگ ايسە گۆي تانرى سىنا عايدىدېر. داستانىچى قوقو قوشلارنى هر ايكى تانرى ايله باغلايىركىن اونلارنى مقدسى ليگىنى ، مقدس لىرىن ايراده سىنى يىرىنە يىتتىر دىكلرىنى (كىمىن خوشبخت ، كىمىن بدبخت اولاجاغى مساله سى) گۆزە چاريدىرىمىش. قوقو قوشلارنى مقدس لىرلە باغلى اولدوقلارنىدادىركى اينسان طالعىنى قاباقچادان خبر وئىرىمىشلر . اونلاردان قىزىل قوقو قوشو خوشبخت ليگى ، خوش طالعى ، اۆز اوغورو ، بوز قوقو قوشو ايسە پىس طالعى ، بدبخت ليگى ، اوغورسۇزلوغو خبر وئىرىر . قوشلارنى كىچىمىش دىن ، گلە جەك دىن خبر وئىرمە لىرىنە آذربايجان ناغىللارنىدا ، داستانلارنىدا چوخ راست گىلمەك اولار. قوشلارنى ياخشىنى ، پىسى خبر وئىرمە لىرى شويھە سىز كى ، ميفىك ايناملارلا باغلىلىقلارنى ايله سىس لىشىر. قىزغىزلاردا بىر اينام وارمىش كى دونن باي قوشو قىزلارنى گلە جەك نىشانلى لارىنىن كىم اولاجاغىنى بىلىرىمىش. بونا گۆرە دە نىشانلانمايىش قىزلار ھىمىن قوشا «**منىم نىشانلىم**». ياقوتلاردا آلتايلار كىمى اينانلارمىش كى ، قوقو قوشو اولاجاق حادىئە نى قاباقچادان خبر وئىرىمىش.³⁴

آذربايجانلى لاردا قىسمەن اينانلار كى قىچلە قوشو اوزاقدا اولاندىن و س . حادىئە لردىن خبر وئىرىر. بلكە واختىلە آذربايجانلى لاردا قىچلە دە گلە جەك دىن خبر وئىرن قوش ايمىش. سونرالار بونون بو كىففىتى محدودلاشمىشىدېر . آذربايجان ناغىللارنىداكى گۆيرچىنلر ، گۆيرچىن دونلو قوشلاردا گلە جەك دىن ، اولاجاقچان ، كىچىمىش دىن خبر وئىرىرلر . قوشلارنى رىنگلىرىن دورلو اولماسى ، موختلىف دابان - دابانا ضىد حادىئە لىرى ، طالع لىرى خبر وئىرمە لىرى و س . دوآل تشكىلات قورولوشونون قانۇنلارنىدان ايرلى گلىر. دىئمە لى ، دوآل تشكىلات قورولوشونون قانۇنلارنى ايله سىس لىش قوشلار گۆي تانرىسى و اولگىنىن ايراده سىنى خبر وئىرىرلر . آخى دىئە سىن ائىلە ««قىزىل دۇيوشچو»» نون پاپاچىنداكى دونيا آغاجىنىن باشىنداكى قوشدا مقدس دىر و اودا تانرىلارلا باغلىدېر. باي تىرتقىن - دونيا آغاجىنىن باشىندا ايكى جوت قوشلار - بىر قوتلاردا واردير . قارا رىنگلى بو بىر قوتلار - قارتالار باشقا «ايش» لە مشغولدورلار. اونلار آلتاين گۆيونو ، يىرىنى قورويورلار. قوشلار اۆلكە نى قورماقلا باغلى اولدوقلارنىدان خالق تفكورو اونلارنى

³⁴ باخ: آ.ن. آلەكسئىئو ، گۆستىرلىن ائىرى ، صفحە 100.

قارا (گوج) رىنگ دە تصور ائتمىشىدىر. بللىدىركى ، قارا رىنگ ھەمدە گوجون بليرتسىيىسى ايدى. بو دئىيىلن لردن آيدىنلاشپىركى ، قوشلار بىر جوتو اينسان ، بىر جوتو ايسە اۆلكە نىن طالعى لە مشغول اولور. اوندان بىلە چىخىركى ، دونيا آغاجىندا - باي تئرك دە اوتورموش قوشلار ، اوسىرادان «قىزىل دۇيوشچو» نون باشىنداكى قوش مقدس دىر ، او يا قوقو قوشلار ، يا بىر قوشلار ، يا ھەر ايكى قوشلار ، يا اوتلار بىر گوردوكلرى ايشە ياخىن «ايش» گورموش . تورك دىللى خالقلار اينانيرمىشلار كى ، ميفىك قوشلار اۆلكە نى ، اينسانى قورىورموش . محض بونا گۆرە دە خاقاس شامانلار اۆزلىرىنى پىس روحلاردان قوروماق اوچون پاپاقلارنىن تپە سىنە قوش باشى موقاسى بركىدرمىشلر³⁵ ياكوتلار ايسە شىرى قوماق اوچون قوشون جايناغىندان اىستيفادە ائىدرمىشلر

36

ايرلى دە يازىلدىغى كىمى يالنىز آلتايلاردا دگىل ، دىمك اولاركى ، آز قالا بوتون تورك دىللى خالقلاردا دونيا آغاجىنىن باشىندا قوش تصور اولونموشدور. نانايلاردا گلىن لرىن گلىن لىك پالتارلارنا عادتىن باشىندا قوش اوتورموش دونيا آغاجىنىن شىكلىنى تىكرمىشلر. داھا بىر مىثال : آلتاي سىبىر شامانلارنىن - قاملارنىن داووللارى عادتىن ايكى حىصە يە بۆلۈنۈردۈ. داوولون بىر حىصە سىندە يىر آلتى ، دىگر حىصە سىندە ايسە يىر اوستو دونيا تصوير اولونوردۇ. (يىرى گلىمىش كن قئىد ائدە ك كى ، بىلە تصويرلر تورك دىللى خالقلار بىر دىللىش كوسموقونىك باخىشلارنىن اۆپىرنە يە خىلى مائىرىال وئىر) يىر اوستو دونيانىن تصويرىندە اساس يىرى داغ سىلسىلە لرى «قىزىل دۇيوشچو» نون پاپاغىندا بو داغ سىلسىلە لرىنىن فىقورو واردىر ، گونش ، دونيا آغاجى باشىندا دا قوش توتور ، ياقوت شامانلارنىن داووللارىندا بىلە قوشلار بعضى ايكى باشلى بىر قوت - قارتال اولور . (بىزچە بىر قوتلار بىر باشلى اولماسى تصادوفى حادىثە دگىلدۇر. بو دوآل تشكىلات قورولوشونون قانۇنلارنىن اۆزۈنۈ بىر تەر قورويوب ساخلايان اىزلىردىر.) ھەمىن قورولوشون قانۇنونا گۆرە كۆك بىر سويلار ، قوللار ، فراتىلار آيرى - آيرى اولمالىدىر . مىثال اوچون آغ قويون ، قارقويون ، بوزوق ، اوچوق ، س . بورادا قويونلار ، اوقلار بىرلىگى آغ ، قارا ، بوز ، اوچ ايسە آيرىلىغى گۆستىرىر. بىر بدنلى ايكى باشلى بىر قوتون قارتال بىر بدنلى عىنى اولماسى كۆكون بىرلىگىنى ، باشىن ايكى اولماسى سويون آيرىلىغىنى گۆستىرىر) ياقوتلار اينانيردىلاركى ، بىر قوتلار قوربانلىغىن روحونو تانرىا آپارىر و عومومىت لە تانرى ايلە علاقە ساخلايدىلار. قوشا اينام حاققىندا دئىكلرىمىزدن آيدىن اولوركى ، قوش اينسان

³⁵ - باخ : آ. ن . آلكسئيئو ، گۆستىرىلن اثرى ، صفحە 104

³⁶ - يىنە اورادا ، صفحە 42

طالعي حاققىندا خبر وئىرى، اينسانى ، اۆلكە نى پىس روحلاردان، دوشمن دن قورىور. اينسانلار اىن اوغورا قووشماسىنا كۆمك ائدىر . ائحتىمال ائتمك اولاركى، «قىزىل دۇيوشچو» نون پاپاغىنا تىكىلمىش داغداكى دونيا آغاچىنىن باشىنا قونموش قوش دابىلە بىر مېفولۇڭى كئىفەت لىرە مالىك ايمىش. گۇرۇندوبو كىمى پاپاقدان اونون صاحىبىنىن منصوب اولدوغو خالقىن مېفولۇڭى گۇرۇشلىرىنى ايفادە ائتمك اوچون اىستىفادە اولونورموش. بو بىلە دە اولمالى ايدى، چونكى علامەت لى گونلردە ، آيىن لردە ، غلبە بايراملارىندا بۇيوك شولن لردە كئىلن بو پالتار اونون صاحىبىنىن و منصوب اولدوغو قىلە بىرلشمە سى سىلسىلە سىنىن هانسى ايناملار ايناندىغىنى، هانسى قوۋە يە مالىك اولدوقلارنى گۇستىرمە لى ايدى . اسكى تورك دىللى قىلە بىرلشمە لرى سىلسىلە لرىنىن خالقلارنىن توس - اساس باشلانغىچ سايدىقلارى آغاجى اوغوزلار آچىقدان - آچىغا آنا سايمىشلار . بو مېفولۇڭى گۇرۇش دە دە قورقود داستانلارىندا دا اۋز عكسىنى تاپمىشىدۇر. داستاندا آراشدىرىچى لارىن دىقتىندىن ياپىنان «باسات تپە گۇزو اولدۇرديوبو بوي» داكى بىر يىرە نظر سالاق. تپە گۇزون يىنىلمز باساتدان كىم لردن اولدوغونو سوروشاندا اىگىد بىلە جاۋاب وئىرى :

- «آنام آدىن سورار اولسان قابا آغاج ³⁷ آتام آدىن دئىرسن قاغان

³⁸اصلان

- منىم آدىم سورارسان آروز اوغلو باساتدىر - دئدى ³⁹»

باساتىن رئال آتاسى آروزدور . اونون مېفك آتا - آناسى دا وار. آناسى قابا ، آغاج ، آتاسى ايسە قاغان اصلاندىر. نە اوچون قاغان اصلان آتادىر؟ بىز بو سوۋالا لاپ قىسادا اولسا جاۋاب وئىرمك اىستە يىرىك . چونكى موضوع ايلە سىخ باغلىدىر. «قىزىل دۇيوشچو» نون بۇركوندىه اصلان فىقورودا واردىر. اسكى تورك دىللى خالقلارنىن و مونقول مېفولوگىياسىنىن آراشدىرىلماسى گۇستىرىكى ، بعضى تورك دىللى خالقلاردا اصلان، قورد گونشى تمثىل ائدىرمىش ⁴⁰ تصادوفى دگىل كى ، «اوغوزنامە» نىن اويغور وئىرسىياسىندا چتىن لىگە دوشومش اوغوزون يانىنا گۇي دن شوانىن اچىنىدە گۇي قورد ائىر - اونون گلىشى ايلە دە سحر آچىلىر و قورد اوزون مودت اولو بابا اوغوزادا يول گۇستىرىر. بو دىللى گۇستىرىكى تورك دىللى خالقلارنى سوي كوك لرى ايلە باغلى افسانە لردە كى گۇي بوز قورد زوومورفىك اونقون گونشى تمثىل ائدىرمىش. اسكى تورك دىللى خالقلاردا سوي كۆكلە باغلى بىر سىرا مېفك افسانە لى واردىر. بورادا همىن افسانە لرى تام آنماساق

³⁷- قابا بورا دا مۇحكەم معناسىندا ايش لنىمىشىدۇر. آلتايلاردا ايسە دونيا آغاچىنا همەدە دىمىر تترىك (قوۋاق) دئىلىر. دئمە لى، تورك دىللى خالقلار دونيا آغاچىنى مۇحكەم (دىمىر، قابا) سايمىشلار.

³⁸- آك دئمىك ، آراسلى قوۋان اوخوموشدور (باخ :)

³⁹- كىتابى - دە دە قورقود ، باكى ، 1962 ، صفحە 120

⁴⁰- باخ : م . ن . خالوۋو، سوبرانىيە سوچىنىنىن ت. بىر عولان - عودە 1958 ، صفحە 322

دا ، بعضى يئرلرينى ياد اندە ك . افسانە يە گۇرە آناسى قورد اولان آشىن خاقانى دۇلت ايقامتگاھىنن اوستونده قورد شكلى اولان بايراق آسىرميش. انله قبيله لر وارميش كي خاقانلاري اۋزونو قورد آدلانديرميشدير. (بيزجه چين جه آدي گليب چيخميشدير : فو- لي) اوزبكستانين اسكي افراسياب شھرىنده قانآدلي، قويروغو «بوتا» اولان بير تاپينتييا ديقت يئتيرك . آراشديرچيلارين گۇزوندن بو تاپينتيياكي شكلىن ميغولوژي آنلامى **يائينميشدير**. بوراداكي قوردون قانآدلي اولماسى شوبهه سيز كي، اونون گۇيله باغلي ليغيني بيلديرير. تاپينتيياكي قوردون قويروغو «بوتما وئريلميشدير. ايرلي ده دئديك كي ، قورد - ايناما گۇرە كايىنآتين ياراديجي سي، گونشئين بليرتيسى دير. انله بونا گۇرە ده اسكي ميفيك افسانە لردە قورد - اينسانين آناسى ، آتاسى، هردن بير ايسه قورويوجوسو كيمي گۇستريلىر. بس نه اوچون قوردون قويروغو «بوتا» كيمي تصور اولونورموش ؟ چونكي «بوتا» آعاجين و اودون - گونشئين قاينايب - قاربشميش بيرگه بليرتيسدير⁴¹. دئمه لي بوتا اودلا «گونشله» آعاجين بيرگه ميفيك تصور دور. اوندا آنتروپومورفيك ايناملا زوومورفيك اينام بيلرمشميش، واحد ، گوجلۇ ايناما چئوريلميشدير . قوردون قويروغونو «بوتا» وئرمكله سوي، ائل بيلديرمك ايسته ميشدير كي عاييله ني، يوردو، قورويان آعاج - دونيا آعاجي و كايىنآتي يارادان ، قورويان گونش - قورد - اصلان اونلارين ياراديجي سيدير، قوروياندير ، اونقوندور ، چينگيز خانلا علاقه دار بير افسانە نى ده خاطر لاماغي مقصده اويغون سايريق. افسانە ده دئيلىركي ، چنگيز خانين آناسى آلان قواچاديرندا ياتاركن پنجره دن آي ايشغينا بنز ايشيق اچري گيرميش و همين ايشيق اصلان و قورد شكلىنده اورادان چيخميشدير.⁴² افسانە دن آيدىنلاشير كى چاديرا گيرن ايشيق - اصلان (گونشئين بليرتيسيدير) آتادير . بيز ايرلي ده قاراقرورومدا بيتميش آعاجا گۇي دن ايشيق - ياروق گليب سونرا آعاجين اوشاق «دوغوغونو» قئيد ائتميشديك. اولو بابالارلا باغلي هر ايكي افسانە ده ايشيق - شوا آتا دير. چينگيز خانين و باسآتين آناسى اصلاندير - ايشيقدير - گونشدير . باسآت بويوندا اصلانين ايشيقل علاقه سي آچيقدان - آچيغا يوخدور. گۇرونور، داستان يارانان واختلار بيرينين كۇكونو اصلانلا علاقه لنديرركن بونون گونشله علاقه دار اولدوغو درحال آيدىن اولورموش. بونا گۇرە ده بوي ياراديجي سي مساله نين تفروعاتينا وارماميشدير. لاكين داستان ياراديجي سي اصلانين آدي اصلان اولماديغيني گۇرە چاپديرماق اوچون اونو قاغان حاكم آدلانديرميشدير.

⁴¹- م . سيد اوف ، آذربايجان ميفيك تفكرونون قايناقلاري، باكى، 1983، صفحه 129-131

⁴²- اوشايق، كۇك ياي خان- نامه نئساتى. لغت ارمغانى، صفحه 315 (توركجه)

دئمه لي ، دونيا آغاجي آنا، گونش - ايشيق و اونو تجسوم ائتديرن اصلان ، قورد
ايسه آنا اولور . اوندا باساتين آتاسي گونش ايميش.

«قىزىل دۇيوشچو» نون بوينوندا اوچ قاتلي قىزىل لوله لي بويون باغيدا و ائله جه
ده پاپاغيندا اصلان فيقورو و باشينين قاباتماسي واردير. بوخاريدا دئييلن لردن بئله
چيخيركي، بو اصلانلار گونشي تمثيل ائديرلر . بويون باغيداكى اصلان قاباتماسي
ايله «قىزىل دۇيوشچو» نون ميغولوژي آتاسينين هم گونش (اصلان) اولدوغونو
بيلديرميشلر، همده بونونلا اونون قبيله بيرلشمه سي سىلسيله سينين گونشه ،
اونو تمثيل ائدن اصلانا، قوردا (قىلينجينا دا قورد حك اولونموشدور) تاپينديقلاريني
گوزه چاپديرماق ايسنه ميشلر . گونشه اينام تورك ديللي خالقلاردا او قدر گننیش
يايىليميش كي، اونون شكيليني و يا تمثيل ائدين شكيليني يالنيز گئييم لرينه
تيكديرمكله، بويونلاريندان اسم قلا كيفايت لنميرديليز . حتا افسانه وي اولو بابالار ،
ايگيدلر ، سرکرده لر گونشين (بعض آيين) شكيليني پالتارلارينا، پاپاقلارينا
چكديرميشلر. ميثال اوچون ماداي قارادا ماداي گونش شكيللي پالتا گئييرميش.
«گونش تصويرلي قهوه يي اورتويونو (ياپينجاسيني) گئيدي»⁴³.

حتا خاقانلار چاديرلارينين اؤنونده گونشين تصويريني چكديرميشلركي ، اونلاري شر
روحلاردان قوروسون . بو عنعنه سون عصرلره كييمي داوام ائتميشدير . دئمه لي سوي
كؤكله افسانه لرده كي ، دئيملرده كي اصلانلار ، قوردلار گونشين رمزيدير . بعض
آذربايجانلي لار ، قوردو آچيقدان - آچيغا گونشين بليرتيسي كييمي وئرميشلر .
آذربايجاندا گونشلي گونده ياغيش ياغاندا دئيرلركي ، قورد بالالايير. نه اوچون ائله
گونشلي هاوادا بو دئييم ايلشله نير ؟ چونكي قورد گونشين بليرتيسي اولدوغوندا
، گونش دوغور ، عوضينه قورد دوغورد دئييلير. آخي گونش لي هاوادا ياغيشين
ياغماسي عادي حال دگيل. بو طبيعتين آز تصادوف ائديلن حاديشه لرينددير . بو حاديشه
ني اونون لوغماسي ايله باغلاماغي بئله بير سببي اولاييلر. گونش - قورد ياغيشي
دوغور ، ياغديرير ، اونون واسيطه سي ايله يئره برکت يوللايير . قوشا اينام موعين

⁴³- ماداي- كارا، م ، 1973 ، صفحه 255

دېيىشكەن لىك لىرلە سوي كۆكلە باغلى مىفولوژىيە دىئىم لىرلە ، افسانە لىرلە ، مىفولوژىيە ناغىلاردا ، ايناملاردا اۋزىنى گۆستىرىپ . بو باخمىدان «اوغوز نامە» نىن اويغور وئىسپاسىنداكى بىر ھادىئە ماراقلەيدىر :

قاغان بۈيۈك اوردادا (دوشىرگە دە) ... (ساغ ياندا)

قىرخ قولاج آغاچ تىكە لىدى (اوجالدىيە اونون)

باشىندا بىر قىزىل (تويۇق قويۇدۇ آياغىنا

بىر آغ قويۇن باغلادى. ياندا (ئىلە جە دە) سولدا قىرخ قولاج آغاچ تىكە لىدى.

اونون باشىدا بىر گۆمۈش تويۇق قويۇدۇ آياغىنا بىر قارا قويۇن باغلادى)

بورادادا قوشلار (تويۇقلار) آلتاي افسانە سىنىدە اولدوغو كىمىيە موختىلىف رىنگ لىدىرلەر. قىندە ئىدە كىي ، اوغوز اۋز اوغلانلاردا دۇنيا آغاجى (افسانە دە قىرخ قولاج آغاجىدىر) ، زوومورفىك اونقون (قوش ، آغ و قارا قويۇن) وئىرىدىن سونرا اونلاردا موستقىل لىك ھاكىمىيەت وئىرىپ . دىئە لىي ، ياي - اوخ ، دۇنيا آغاجى ، اونقون ھاكىمىيەت اولماق ، موستقىل اولماق اوچون شەرت لىدىر . دىققەت يىتتىرەن ««قىزىل دۇيوشچو»» دە دە آلتاي «ماداي - قارا» سىنىدا دا ، اوغوزلا علاقە دار افسانە دە دە ««اوغوزنامە»» نىن اويغور وئىسپاسىيە ، نوڧاي و سىبىرىن بەضىيە تۈرك دىللىيە خالقلارنىن گىلىن لىك پالتارلىرىدا قوشلار دۇنيا آغاجىنىن باشىندا اوتورموشلار . آذربايجان ناغىللىرىدا ««باجىلىيە - باجىلىيە»» دىيىپ اينسان دىلىيە آچان ، اينسانىيە چىتىن لىك دن قورتاران ، كور اولموشلارنى گۆزۈنۈ سآغالدىن و س . ياخشىلىقلار ئىدىن قوشلاردا عادەتن بولاق باشىندا ، سو كىنارىندا ، آغاچ باشىندا راست گىلمەك اولور . آذربايجان ناغىللىرىدا كىي ««باجىلىيە - باجىلىيە»» دىين قوشلارنى بىرى اولاجاق اوغورسۇزلوغو ، پىس ھادىئە نىيە خىر وئىرىپ ، دىگىرى يامانلىق دان قورتارماغىن يولارىنىيە ، چاراسىنىيە گۆستىرىپ . ئىلە بىل بونولدا قوشلار بىر - بىرىنى تاماملانمىش و ناغىل قەھرىمانىيە ، طالع سىز اينسانا كۆمەك ئىدىرلەر . بىلكە دە ««قىزىل دۇيوشچو»» نون بۇركۈندە كىي داغ باشىندا بىتن دۇنيا آغاجىنىن باشىدا قونموش قوشدا بىلە بىر كىفائەتە مالىك ايمىش . قوشون مىڧىك سىجىيە سىي اولماسا ايدىيە ، مىڧىك عالمىيە تىجسۇم ئىتدىرەن دۇنيا آغاجىنىن رىمىيە اولان آغاجدا وئىرمىدىلەر . ««قىزىل دۇيوشچو»» مدىنىتىدە مىفولوژىيە مىسالە لىرىن تام گۆرونوشونون آيدىنلاشماسىيە اوچون بورادا بىر مىسالە يە دە اۋترىيە توخونماق ايسىتە يىرىك . ايسىتر ««قىزىل دۇيوشچو»» مدىنىتىدە ، ايسىترسە دە بەضىيە بىللىيە اولان بىر چوخ داستانلاردا ، افسانە لىردە دۇنيا آغاجى داغدا اولور و اكثرىتىدە آغاجىن دىيىندىن دىرى لىك سويو (سونرالار بو عادىيە سويو چئوپرىلمىشدىر) آخىر . دوغرىدان ، بىلە بىر سويو ««قىزىل دۇيوشچو»» دە گۆرمۈرۈك . بىلكە دە بونون تىخنىكىيە سىبب لىرى وارمىش . لاكىن بەضىيە مولاحىظە لىردىن چىخىش ئىدىپ دىمەك اولار كىي ««قىزىل دۇيوشچو»» نون پاپاغىندا سىللىسىلە وارىيە ، دالغالىيە سويون بىلرتىسىيە رىمىيە سايىلابىلەر . بىزىيە بىلە بىر مولاحىظە سۇيىلە مە گە اساس وئىرن ھىمىن قىزىللىيە ھاشىيە يە دالغالىيە سويو آت فىقورونون علاوۋە ئىدىلمە سىدىر . تۈرك

دىللى خالقلار دىنكى ، آز قالا ھامىسىنىن مېفولۇژى سىندە آت سو ايله باغلى دوشونولموشدور . اسكى مېفولۇژى گۇرۇش لىلە سىس لىش تورك دىللى خالقلار دىنكى داستانلار دىنكى بعض اولو بابانىن ، اجدادىن ، اىگىدىن آتى آچىقدان - آچىغا سو روحوندىن يارانمىشىدىر . بو مېفولۇژى ايناملار ، باخىشلار باخىمىدىن چوخ طبعى دېر . سو ھمىن خالقلار دىنكى توسدور - اىلگىن باشلانغىچىدىر . محض بونا گۇردە اينسانلار دىنكى ، حىوانلار دىنكى باشلانغىچى سو ايله دە علاقه لىدىرىلمىشىدىر . ايرلى دە حاققىندا بحث ائىدىگىمىز آى - آتا آى - وا (قادىندىر) افسانە سى بونا ياخشى مىثال اولو بىلىر . افسانە دە اولو بابانىن ، اولو آنانىن يارانماسىندا سو اساس عونصورلردىن بىرى كىمى ايشتىراك ائىدىر . بئە اۇرنىكلرىن سايىنى آرتىرماق اولار . سو اىلك باشلانغىچ - توس اولدوغو اوچوندوركى ، مقدس لىرىن ، اولو بابالار دىنكى افسانە وي قهرمانلار دىنكى آتىنىن يارانماسىنى دا اونولا باغلايدىر . فېكىرىمىز اساسلاندىرماق اوچون بىر اىكى ادبى - مېفولۇژى مىثال چىك : « ماداي - قارا » داستانىداكى ايناما گۇرە كۇچو دىمىترىنىن آتى سو روحوندىن يارانمىشىدىر . داستاندا اوخويوروق : « مېنە جگىن گۇي بوز آت سو روحوندىن دوغولموشدور (يارانمىشىدىر) دىدى⁴⁴ . آتىن گۇي ، بوز⁴⁵ رىگ دە اولماسى دا اونون مقدس لىلە باغلى لىغىنى گۇسترن علامىلردىن . چونكى گۇي رىگ گۇي تانرى سىنا ، بوز (آغ) رىگ اىستە يئراوستو تانرىسى اوگلىنە عايىد ائىدىلىرىمىش . اسكى دە بىر اينسانىن ، حىوانىن (اونقون) شىن اىلاھى قوۋە لرە باغلىلىغىن گۇسترمىك اوچون اسكى ايناملار باغلى افسانە لرە ، مېفولۇژى دىمىم لرە و س . اونلار ھمىن رىگلرە بو و يا باشقا شىكلە علاقه لىدىرىمىشلر . باشقا بىر مىثال : « كوراوغلو » داستانىدا ايلخچى آلې كىشى آتلار دىر كىنارىندا اوتارىمىش . دان يئرى آغاراركن دىر يادان اىكى آيغىر چىخىر . ھمىن « آتلارگىلې ايلخى يا قارىش دىلار . اىكى ماداي ياخىنلاشاندىن سونرا يئە قايدىدېر دىرايا گىردىلر »⁴⁶ . مادايانلار دوغلو . دايالاردان بىرى سونالار قىرات ، دىگرى دورات آدى ايله مشهورلاشدىلار . بوردا سو روحونو دىر يادان چىخان آيغىرلار تىجىم ائىدىرىلر . باشقىرلاردا بئە بىر اينام وارمىش كى ، آت سو روحوندىن يارانمىشىدىر . بو ايناما « آق - خان كولا » (آخ ساق آت) داستانىدا راست گىلرېك : « دىبىرلر تىمىز قانلى بىر ماداي وارمىش . دىبىر لر ، او ، شولكىن گۇلوندن چىخىمىش آتلاردان ايدى . بو آت (ھردفە) دوغماق واخىتى گلركن يوخ اولوردو . بىر دفعە بىيە سى قارا گلركى ، اونو pussun اوگىرلندى . مادايان شوگلىن گۇلوندن دىبىنە جومدو . ھر دفعە آت اۋز دوغما يئرنە قايدىردى كى دوغسون . دىبىرلر موغىن واخىت كىچىدىن سونرا مادايان يانىندا دايچا سودان (سىئىمە لر بىزىمدىر - م.س.) چىخىدى . گۇرونديو كىمى آتىن بالاسىنىن

44 - ماداي - كارا ، م. 1973 ، صفحە 113

45 - باخ : مېرغىلى سىداوف . « گۇي ، آغ و قارا رىگلرېن اسكى ايناملا علاقه سى » . آذربايجان S.S.R

eA خبرلر ، (ادبىات ، دىل و اينچە صنعت سىرياسى) 1978 ، 2 on

46 - « كوراوغلو » ، باكى ، 1956 ، صفحە 24.

ئاتاسى يا شولگىن گۇلدور ، يادا ھىچ زامان بايىرا چىخمايان سو ايله علاقه دار وارلىقدىر ، روحدور. بالانين كۆكسو ايله باغلىدىر. شولگىن گۇلو افسانه وي گۇل دگىلدىر . ھىمين گۇل باشقىردىستانين بورزيان رايونونىدادى. ر. ماراقلدىر كي شولگىن گۇلو ھىمدە uilisikkan (ايلخي چىخان) آدلانىر . دئمه لي، خالق بو گۇلو آتلاين چىخدىغي ، باراندىغي گۇل ساييرمىش . بو دئيىلن لردن آيدىن لاشير كي ، اسكي تورك دىللي خالقلارين بلكه ده ھامىسي دونيا آغاجينا ، داغا ، سوي (بولغا) تاپينمىش و اونلار تاپينمادا بيرگه خاطيرلامىشلار. نه اوچون بو اوچ توس - باشلانغىچ بيرگه ياد اندىليرمىش؟ بيزجه بونون سىبي اودوركي هر اوچوده ھىمين خالقلاردا آرو - توس- مقدس باشلانغىچ ، ايلك باشلانغىچدير . ھىمين اوچ باشلانغىچا باشلانغىچ اينامي كيمي باخمىش و ائله بونا گۇره ده داغا ، دونيا آغاجينا ، سوي (باشقا - باشقا شكيل لردە - بولاق ، چاي ، گۇل ، دىنيز) بيرگه تاپينمىشلار. قئيد ائتديگىمىز كيمي دونيا آغاجي تورك دىللي خالقلاردا او قدر گئنىش يايلىمىش كي ، حتا اونون شرفينه خصوصي مراسيم، بايرام كئچيرمىشلر. ھىمين مراسيم، بايراملا باغلي اون يئددىنچي - اون سىككىزىنچي عصرده قئيده آلىنمىش يازىنين بير يئرینه دىقت يئتيرك. اورادا يازىلىركي ، اوزن قالا و اونون اطرافيندا ياشايان آذربايجانلي لار آغاجا تاپينمىشلار . اونلار ارس - آراز چاينين ساحيلينده تاپيندىقلاري آغاجين اطرافيندا قوربانلار كسيب بايرام انديرمىشلر⁴⁷. بو مراسيم بايراما بير چوخ خالقلاردا اولدوغو كيمي غربي تووينلرده ده راست گلىرك. اونلار دونيا آغاجينين ، آغاجين شرفينه كئچيريلن مراسيم بايرامينا «خام- يياش داغىر» دئيرمىشلر. دئيىلن لردن آيدىن اولوركي «قىزىل دۇيوشچو» نون پايغىنداكي آغاج فيقورو تورك دىللي خالقلارين دونيا آغاجي اينامي ايله باغلىدىر. دوغرو دور، بو اينام دونيانين بير چوخ خالقلاريندا وارمىش. دئيىلدىگي كيمي ياشايش طريزنده كي اوخشارليغىن تفكوره حياآتى درك ائتمكله و اونولا سىخ باغلي ميفولوژي سىنده ياراتدىغي تيپولوگيا ايله سس لشير. لاکين گئيريلن دليل لر لاپ آيدىن گۇستىركي ، «قىزىل دۇيوشچو» مدنيتي ايله بير چوخ تورك دىللي خالقلارين دونيا آغاجينا، داغا، قوشا اينامينين ايفاده سىنده ، تقديم اولونماسيندا ، ھانسي ايناملارلا بيرگه ياد انديلمه سىنده (داغين، آغاجين، قوشون بيرگه گۇتورلمه سي) ياخىنلىق، دوغمالىق ، حتا عىني ليك واردىر. اگر دونيا خالقلارينين دونيا آغاجينا اينامي تيپولوژي باخىمدان تورك دىللي خالقلارين دونيا آغاجينا ياخىندىرسا، «قىزىل دۇيوشچو» آبيده سىنده كي دونيا آغاجي سوي ياخىنلىغي ايله باغلي اولدوغونىدان اورادا مضمون ، تقديم اولونما دوغمالىغي واردىر. بو ياخىنلىق ھىمين آبيده نين ميفولوژي ايناملارلا باغلي وئىلمىش باشقا اشيالاريندا دا اوزونو گۇستىرير. فيكرىمىزىن تصدىقي اوچون بعضي مىثاللارلا كئچك . پاپاغا قىزىل قانادلي آت فيقورو بركىدىلمىشدير (باخ : شكيل 2 on) ھىمين آت

⁴⁷ - باخ : آخوند موللا باغىر مجلسى ، «حياتول قولوب»، 1710- جي ايل ، ال يازماسي

سورویه قاییتدی. اوندان قننیزیم دئدی : سن سورونو باشقا یئره سوریه یدین. - قننیزیم آغا هر طرفه سوردوم ، گوردوم كي ، هئچ علاج یوخدور. کئچي او مزارین باشینا هرگون گنمه سه دایانا بيلمير. ائره سي گون چوبان سورونو اوروشه چيخارندا قننیزیم آغادا اونونلا گئتدی. قویونلار چؤله یاییلب قبرستانلیغا طرف گئتدی⁴⁸» کوردان - قییردن چیخیب کئچینی امن ذات اوشاق ایمیش و اوگله جه گین بؤیوک ایگیدی قوراوغلو سو - کوراوغلوسور اولور. اوشاغي - قوراوغلانو - کوراوغلانو کئچي بسله ییر. آپاريلمیش آراشدیرمالاردا آیدینلاشدیريلمیشدی كي ، اسكي ده کوراوغلو- قور اوغلو طبیعتین دیریلیب اؤلمه سینین تمثیل اندیرمیش. سونوالار دقیق دئییلسه اون آلتی - اون یئددینچی عصرلردن همین اوبراز ایجتیماعی- سیاسی معنا قازانمیش، خالق قهرمانی کیمی بیچیملنمیشدیر⁴⁹. طبیعتین اؤلوب دیريلمه سي حادیثه سینین اینسانی لشدیريلمیشینی کئچینی بؤیوتمه سي میفولوگیا عالمینده تصادوف حال دگیلیدیر. کئچي تورک دیللی خالقلاردا یازین بلیرتیسیدیر . محض بونا گؤره ده بیر چوخ تورک دیللی خالقلاردا ، ائله جه ده آذربایجانلی لاردا کئچي یازی «گتیرن» گونشله، اونون بلیرتیسینی اودلا بیرگه یاد ائدیلمیش. تصادوفي دگیل كي ، اود (گونشین بلیرتیسینی) ان آغیر واختلاردا کئچي یه کؤمک ائدیر . بو باخیمدان آذربایجان ناغیلی «یتیم عیسی» اودون (گونشین) کؤمگی ایله اونو دولاندیران کئچي - یازا و اونون نعمت لرینه یینه له نیر. کئچي یاز طبیعتین دیريلمه سي ایله باغلی اولدوغوندان اونون قایغی سینادا قالیرلار. او ، یازین گلمه سي مراسیمینده یازی آچققدان - آچیغا تمثیل ائدیر و کئچي - یاز قیشین بلیرتیسینی کوسا ایله موباریزه آپاریر . آذربایجانلی لاردا «کوسا - کوسا» اویون - مراسیم تاماشاسی بئله بیر موباریزه یه حصر اولونموشدور⁵⁰ . دئمه لی ، «قیزیل دؤیوشچو» مدنیتینده كي کئچي یازین - یاز محصوللارینین رمزیدیر. همین کئچي «سودلو کئچي» تورکمن لرده طبیعتی دیریلدیر (ذاتی امزیدیریر). آذربایجانلی لاردا ایسه یتیم عیسی نی، عومومی لشمیش شکیلده دئییلسه گؤزونو ، طبیعتین دیريلمه سینا (بو هم اووچو ، هم مالدار، همده اکینچی اوچون واجیب ایدی) ، یازین گلمه سینا دیکن لری بسله ییر ، قایغی سینا قالیر. تاجینلر اینانیردیلا رکي ، کئچي اونقونو انسانلاری پیس روحدان قورویور . محض بونا گؤره ده اونلار یئنی دوغولموش اوشاغین نن سینا کئچي دریسی قویوردولار. همین اینام آلتایلاردا دا وارمیش. اونلار بئشیک دن داغ کئچي سینین، قوشون

⁴⁸ - قوراوقلی- آشقابات ، 1908 ، صفحه 44

⁴⁹ - باخ : م . سید اوف ، «آلی کیشی و کوراوغلو اوبراز لارینین پروتوتیپلری حاقیندا» آذربایجان ژورنالی ، 1978 ، 3 on .

⁵⁰ - باخ : علی سولطانلی، آذربایجان دراماتورگیاسینین اینکیشافی تاریخ بندن، باکی، 19640، صفحه 37

سومويونو آسارمىشلا. بونا دا «مالتراق» دئيرمىشلر. توركمىن لىر كىچىنىن بونوزونو مقدس سايرمىشلار. بىلە مىثاللاىن ساينىي آرتيرماق اولار . داغ كىچىسى، كىچى ايله باغلى يادا سالىدىمىز ايناملار آپ آيدىن گۇستىر كى يادا كىچىسى و يا اهلى لىشدىرىلمىش كىچى اونقون ايمىش. كىچى ايله علاقه دار اينامدا بو و يا باشقا تورك دىللى خالقلاردا باشقا - باشقا شكىلدە اۇزونو گۇستىرمىشدير. آراشدىرىچىلار قئىد ائدىرلىرى ، **باغ** كىچى سىنە ايناما قىرغىزلاردا، توركمىن لىردە، اۇزىك لىردە و ب . تورك دىللى خالقلاردا راست گلمىشلر. كىچى باشلى جا اونقونلاردان اولدوغوندىن همىن خالقلار يازى تمثىل ائدىن كىچىنىن شىرفىنە بۇيوكلو - كىچىك لى گىنىش ، دار دايرە دە مراسىملر كىچىرمىشلر . بىلە مراسىملرە واختىندا موعىن دە يىشىك لىكلرە، بعض ، تام ، بعض قالىق شكىلدە ياد ائىدىگىمىز خالقلاردا وارايمىش. مىثال اوچون تووينلر ، سارى كىچىنىن شىرفىنە مراسىم كىچىرمىشلر. آراشدىرمالار گۇستىرىكى ، آذربايجانلى لاردا دا واختىلە كىچى اونقونو ايله باغلى مراسىم وارىمىش. بو مراسىم سون زامانلار كىمى ياشايرمىش. ايرلى دە دئىلىدىگى كىمى بو مراسىم - تاماشا «كوسا - كوسا» آدلانىر. يازىن گلىشى ايله كىچىرلىن بو مراسىم - تاماشادا قىشى تمثىل ائدىن كوسا ايكى جانلى ، حامىلە كىمى گۇستىرلىر:

«كوسا ما ال وورماين كوسام ايكى جانلىدىر»

قىشى تمثىل ائدىن كوسا نە اوچون ايكى جانلىدىر ؟ چونكى قىش گندىرسە ، اولورسە ، حىآت صحنە سىندىن چىخىرسا ، اۇزونون يئرلى يازا وئىر . قىش يازا حامىلە دىر. اىستر - اىستىم او بو «اوشاغى»- يازى دوغمالىدىر . مراسىم - تاماشانىن سونونا ياخين كوسا ايكى لىشىر. بىر آدام يانىندا كىچى كوسالار ياخين لاشىر. كوسالار همىن آدامدان كىچىنى آلىرلار و اساس وارىاتلارلا گۇرە كىچى كوسانى اۇلدورور. توپلاشانلار شادلىق ائدىرلر . بو مراسىم- تاماشادا كىچى آچىقدان - آچىغا يازى تمثىل ائدىر . كىچى مقدس ، اساس اونقون سايلىدىغىندان تارانچىلار بعض خستە نى دە كىچى اونقونونا تاپىنما ايله «موعالىجە» ائدىرمىشلر. ايرىمىنچى عصرىن اول لىرىندە تارانچى باقىشلار باسقىلار خستە نى توغون اوستونده اوتوردامىش ، خيالى گۇيە قالدىرارمىش و اوندان تىز - تىز سورشارمىش : گۇي كىچى گۇزويون قاباغىندا جانلانىرمى ؟ خستە موئىت جاوآت وئىركىن گوبا ساغالىرمىش. كىچىنىن گۇي رنگ دە اولماسى اونون مقدس لىگىنە ايشاره دىر. گۇي رنگ گۇي تانرى سىنا عايىد دىر . اسكى دە، ميفولوژىسىندە حىوانلار مىقدس لىگىنى بىلدىرمك اوچون اونو گۇي رنگلى تصور ائدىرمىشلر . مقدس لىك علامتى اولاراق اوزانلار ، باشقى لار كىچى درىسى گئىرمىشلر . كىچى اونقونونون ايزلىرىنە دە دە قورقود بوي لارىندىن «باي بورانىن اوغلو بامسى بئىرك» دە راست

گلىرىك. بو مساله ايندىيە كىمى نە دە دە قورقود چولارىن ، نە دە ميفولوگىيا
آراشدىرىجىلارنىن دىقتى جلب **ائتمە مىشىدىر**. بئىرك گۈزل - گۈچك بانى چىچە گى
آلماق ايسىتە يىر. بو ايسىتە كە چاتماق چتىن ايدى . چونكى قىزىن دلى - دولو
قارداشى باجىسىنى ايسىتە يە نى اۋلدوروموش. جاماعاتىن مصلحتى ايله بو اۋلوم
دىرىم ائلچى لىگىنە هامىنىن حۇرمت ، سۇزونه عمل ائتىدىگى قورقود گئدىر. قورقود
بو ائلچى لىك دە ، قاچما - قومادا قىزىن قارداشى دلى قارجارىن اليندىن قورتارماق
اوچون ايكى آت - بىر «... كئچى باشلى كئچر آيغىرى ، بىر توغلو باشلى دورو
آيغىرى» ايسىتە يىر. مگر بو مشهور آيغىرلارنى بئله آدلانمالارى تصادوفى دىرمى ؟
البته يوخ ! بىزجە هر ايكى آيغىر واختيله دوغرودان دوغرويا كئچى باشلى ، توغلو
باشلى تصوۋ اولونورموش . چونكى آتلارنى دورلو- دورلو زوومورفىك باشلى اولمالارى
قبيله بىرلشمە سىندە ايكى اونقون اساس اولدوغونو گۇستىر. قورقود بئله آنا اونا
گۇرە مېنىركى ، اونو قبيله بىرلشمە سىنىن اونقونو كئچى و توغلو (قوبون)
مودافىعە ائتىسىن. آخى ايرلى دە قئىد ائتىد كى ، تورك دىللى خالقلاردا داغ
كئچىسى اينسانلارى پىس دن ، ياماندىن قورويور. دئمە لى ، قورقودون بئله آتلارا
مىنمە سى ميفولوژى باخىمدان اساسالاندىرىلمىشىدىر. بىز ايرلى دە گۇردوك كى ،
آلتايلاردا («ماداي- قارا» داستانىدا) اينسان طالعى حاققىندا خبر وئرن قوقو
قوشلارى آت باشلىدىلار. دە دە قورقود دا آت كئچى باشلىدىر. «قىزىل دۇيوشچو»
دە ايسە آت كئچى بوينوزلو و قوش آت باشلى ، آت كئچى بوينوزلو ، قوش قانادلىدىر
، دئمە لى ، زوومورفىك توتتملىرى بئله بىر- بىرىنە ياخين شكىلدە تصوۋ ائتمك دە بىر
معنا اولمامىش دگىلدىر. «قىزىل دۇيوشچو» نون قبيله سى آتىنى داغ كئچىسى
بوينوزلو و قانادلى تصوۋ ائدىركن او اينانيرمىش كى اوچ زوومورفىك اونقون خصوصى
ايله قوشلا ، كئچى اونو قورويور. آلتايلى قوشو آت باشلى وئركن بئله لىكلە ايكى
زوومورفىك اونقونون گوجونو بىرلشىدىر . بونولا همده اۋىرە نىرىك كى ، همىن قبيله
بىرلشمە سىندە اساسن ايكى زوومورفىك اونقون گوجلودور . اوغوزلو (دە دە قورقود
داستانىنا گۇرە) آتى كئچى باشلى ائتمكلە اۋزونو پىس دن قوروماغا چالشمىش و
گۇرونور كى لاپ قاباقلار اونلاردا دا كئچى اساس اونقون اولموشدور.

بئله چىخىركى ، آلتايلارنى «قىزىل دۇيوشچو» نون قبيله بىرلشمە سىنىن ،
اوغوزلارنى ايناملارنىدا موشتىك لىك ، عىنى لىك (آت ، كئچى ، قوش) وادىر .
خصوصى ايله كئچى اوغوزلاردا «قىزىل دۇيوشچو» قبيله بىرلشمە سىندە عىنى
مقصد داشىمىش اونقوندور. كئچى اونقونو دئمك اولاركى ، آذربايجانلى لاردا ،
توركمن لردە و ب. خالقلاردا يازى تمثىل ائتمىش ، پىسلە ، يامانلا موبارىزە
آپارمىشىدىر . بو بىر داها اىثبات ائدىركى «قىزىل دۇيوشچو» نون قبيله بىرلشمە سى
ايله باشقا تورك دىللى خالقلارنى ميفولوژى تفكورو عىنى قايناقدان قىدالانمىشىدىر.
كئچى اونقونو ائله گئنىش يايىلمىش كى ، بعضى تورك دىللى سوي بىرلشمە لرى

، قىبىلە بىرلەشمە لىرى سىلىسىلە لىرى ، اۋزلىرىنى ھەمىن اونقونلارنىڭ ئادىيە
 آدلارنىڭ بىرلەشمە لىرىدىن بىرى تەكە (ئىركىك
 كىچى) آدلانىر . توركلەردە سارى كىچىلى آدلى قىبىلە وارمىش⁵¹. دىمە لى «قىزىل
 دۇيوشچو» نون قىبىلە بىرلەشمە سى سىلىسىلە سىندە ، خالقىندا يازىن بىلرتىسى
 كىچى باشلىغا زوومورفىك اونقون اولدوغوندىن اونون پاپاغىندا دا قىقوورو اۋز يىرىنى
 توتىموشدور . گۇرۇندويو كىمى «قىزىل دۇيوشچو» نون پاپاغىندا باشلىغا زوومورفىك
 اونقونلار ، آرو توسلار بو و يا باشقا شەكىلدە عكس اولونموشلار . «قىزىل دۇيوشچو»
 نون پاپاغىنداكى آتىن نە اوچون كىچى بوينوزلو، قوش قانادى اولماسىنىن سىبىي
 دىيە سىن آيدىنلاشدى . شوبەھە سىزكى «قىزىل دۇيوشچو» نون منصوب اولدوغو سوي
 بىرلەشمە سى سىلىسىلە سىنىن ، آيرى - آيرى قىبىلە لىرى قوشا، كىچى يە
 تاپىنىمىش و محض بونا گۇرە دە اونلار آتا باشقا اونقونلارنى (قوش، كىچى) علامەت
 لىرىنى بىلرتىلرىنى قانادى، بوينوزو علاوۋە ائتمىشلر . بىزجە آيرى- آيرى حىوانلارنى
 بىرگە اونقون كىمى تىۋر ائدىلمە سى ھەم او قىبىلە نىن اۋزىندە ايكى اوچ اونقونا
 تاپىنمادان، ھەمدە سوي لارىن، قىبىلە لىرىن بىرلەشمە سىندىن سونرا يارانمىشىدىر.
 سوي لار ، قىبىلە لىرى بىرلەشدىكچە اونقونلار، سونرالار تانرى لار بىرلەشمىش، ئىلە
 لىكلە، بىچىملىنىمىش، بعض ايسە زامان كىچىكچە اونلارنى بىرى غالىب گلىمىشىدىر.
 ميفولوژىي عالمىدە ، ئىلە موبارىزە دە غالىب گلىمە گىن ايكى سىبىي اولور . بىرى ،
 بىلكە دە باشلىجاسى ، بو و يا باشقا اونقونا تاپىنان سويون، قىبىلە نىن بىرلەشمە دە
 توتدوغو موقعىدىر، دىگرى ايسە اونقونون ھەمىن قىبىلە لىرىن مەشىتىندە كى رولودور .
 اگر اونقون مەشىتلە سىخ باغلى ايدىسە، اگر اونا تاپىنان قىبىلە لىرى بىرلەشمە سىندە
 قوتولتى، گوجلۇ ايدىسە اونون اونقونو، تانرىسى دا باشقالارىنى يئىر . «قىزىل
 دۇيوشچو» نون پاپاغىندا دۇرد اوخ واردىر، اونلارنى «قىزىل دۇيوشچو» نون پاپاغىندا
 اولماسى جىدى ميفولوژى ، ميفولوژى دۇلت قانۇنلارى ايلە سىخ باغلىدىر. اوخ- اوق
 تورك دىللىرىندە چوخ معنالى سۇز دور. مىثال اوچون ، معلوم ، مشهور معناسىندان
 باشقا اونون قىبىلە داخلىندە كى بىرلىك (اينسان قورويو) ، عايىلە ، چاغىرماق ايرىس
 قالان

***** ص 66 و 67 دوشوبدور *****

سونرا اوغوز قاغانىن سۇيىمە سى تصادوفى دگىلدىر . چونكى ياي - اوخ
 اوغوزلاردا مقدس سايىليرمىش و ائلە بونا گۇرە دە اوغوز قاغان اونلارى مقدس بىر
 شئى كىمى اوغلانلارى آراسىندا پايلايىر. ياي - اوخا تاپىنمىنانىن، ائحتىرامىن ايزلرىنە
 بىر چوخ تورك دىللى خالقلاردا، او سىرادان آذربايجان افسانە لىرىندە، داستانلارىندا،
 ناغىللارلىرىندا، حتا تارىخىي اثرلىرىندە راست گلىمك اولور.

⁵¹- علي رضا يالمان (يامسین) جنوبدا تورکمن اويماقلاري ، ايكى كىتاب آنقارا ، 1977 ، صفحە 128

علمه اوغوزلا باغلي موسلمانلىق دان قاباق و موسلمان وئرسىيالى داستان، دئيم بلليدير. اوغوزنامە نين اويغور وئرسىياسى موسلمانلىق دان قاباق اولانيدير. رشيدالدين نين و خيوه خاني ابوالغازى نين وئرسىياسىندا دا ياي- اوخا تاپينمانين ايزلري آچىقجا اؤزونو گؤستير : اوغوز اوغلانلارينا دئدي: «قىزىل ياي تاپىپ گتىرن اوچ بۇيوك (قارداشلار) اونو بۇلوب اوز آرانيزدا پايلاشديرينيز. سيز بوزوق آدلاناچاقسينيز. سيزين ياراناجاق نسلينيز لان دونيانين آخيرينا كيمي بوزوق آدلانسين. اوچ اوخ گتىرن اوچ كىچىك قارداش و اونلاردان تۇره ينلر دونيانين آخيرينا قدر اوچوق آدلانسينلار. سيزين تاپديغينيز ياي و اوخلار آدمالار طرفيندن دوزه لديلمە ميشدير. تانري طرفيندن گؤندريليدير. بيزدن قاباق ياشايانلار يايي شاه ، حاكيم، اوخو ايسه اتلچي سايريدلار، چونكي ياي، اوخو مانسى ايتىقامته يۇنلدىلرسه اوخدا او طرفه اوچور⁵². ابوالغازى دن گتىريلن پارچادان آيدىن گؤرونور كي ، موليفين ياشادىغي دۇرده بئله (اون يئددىنچي يوز ايل ليك) ياي - اوخا اتحيرام ، تاپينما اؤزونو قورويوب ساخلايا بيلميشدير . بوردا دا اوغوز قاغانين اوغلانلاري ياي - اوخو تاپىقدان سونرا حاكيمته بيه لنيرلر، اوغوز قاغاندان قاباق، اوغوز اؤزو و نسلي ياي - اوخو گؤي دن گلە ، تانري طرفيندن گلە سايميشلار. اتلە بونا گۆره دە بئله ياي - اوخا بيه لنن لر گون دوغاندان - گون باتانا قدر حاكيم اولورموشلار، ايسترسه ابوالغازينين وئرسىياسىندان آيدىن اولوركي ، اوخ ياي تابدير ، ياي حاكيمت، اوخ ايسه اونا تابع اولاندير. اتلە گؤرونور بو و بو كيمي دليل لرە ايتىناد ائدە رك آراشديرىجىلار چوخ دوغرو اولاراق، بئله قناعتە گليرميشلر كي ، ياي حاكيمتين ، اوخ ايسه واسسالليغين، تابع ليگين علامتي ايميش⁵³. اوخ گوندن و يا اوخ داشيان حاكيم واسسالي اولان حاكيم ايميش. يئري گلەيش كن قئيدائده ك كي، بيرقبيله يە، قبيله بير لشمە سینه اوخ يوللاماقلا سوي بيرلشمە سيني ، قبيله ني همده يوروشە ، بۇيوك دويونە ، شولە نه چاغيرارميشلار. دئمه لي ، ياي - اوخ تورك ديلى قبيله بيرلشمە لریندە ، خالقلاردا ايچتيماعي - سياسي معنا داشييرميش . اتلە محض بونا گۆره دە هر بير سوي بير لشمە سيني ، قبيله نين اؤزونه مخصوص اوخو اولموشدور.

«قىزىل دۇيوشچو» مدنيتينده كي اوخلارين ميفولوژي و حاكيمتله علاقه سيني آيدىنلاشديرماق اوچون بير مساله ني دە بوردا اؤتري دە اولسا ياد ائتمە كي گرک لي سايرىق: ياي- اوخ تورك ديلى خالقلارين دؤلت لریندە باشليجا ميفولوژي ايناملاردان اولدوغوندان اونو قبيله بيرلشمە سيني ، خالقين، نهايت، دؤلتين علامتي اولاراق ، موعاصير ترمينله دئلسه، **گنرب** كيمي پوللارينا حك ائديرميشلر.

⁵²- خيوه خاني ابوالغازى ، شجره يي تركمه (تورکمن جه) م- ل، 1957، صفحه 27
⁵³- عوئمان توران ، اسكي تورك لردە اوخون حوقوقي بير سيموول اولاراق ايشلە نمە سي، بوللنتن (تورکجه) جيلد دوققوز ، صفحه 35.

مىثال اوچون ، سلجوق خاقانلاري ، او سىرادان توغرىل به ي پولوندا ياي و اوخ شىكلىنى حك ائتدېرمىشلر، توغرىل به يىن هيجري 444-يىلدە كسىدىرىگى قىزىل پولون هر ايكى طرفىندە ياي- اوخ حك اولونموشدور. پولون آرخا طرفىندە كى يايىن ايچىندە عربجه «لىللا» يازىلمىشىدىر. مليك شاه ، بۇركوياروق و ب. سلجوق خاقانلارنىن پوللارىندادا بىللە يازى واردير . يايىن ايچىندە «لىللا» سۇزونون يازىلماسى پولو كسىدىرمىش خاقانىن و اونون منصوب اولدوغو خالقين دونيا گۇروشو، دونيانى درك ائتمە سى ايلە سىخ باغلىدىر. عرب سۇزو «لىللا» چوخ معنايدىر. اونون «آلاها مخصوص» ، «آلاهيىن كى» ، «آلاها» معنايدار و واردير. اوند بىللە چىخىركى ، ياي - اوخ آلاها مخصوص دور. خاقانلار يايىن ايچىندە لىللا سۇزونو يازدىرماقلا يايىن - اوخون مقدس ليگىنى بىلدىرمك ايستە مىشلر . بو همەدە باشقا بير مقصدى دە گودموشدور، اونلار بونولا حاكىمىت لرىنى «ياي - اوخو» اىلاهي تانرى ، گۇي طرفىندن قوروندوغونودا گۇزە چاريدىرمىشلار. خاقانلار يالنىز پوللارىندا دگىل، دامغالارىندا، توغرىلارىندا ياي و اوخ شىكلى چكىدىرمىشلر، سورىه موليفى يازىركى ، توغرىل به يىن خليفە ال قايمە يازدىغى مکتوبون باشىندا ياي - اوخ شىكلى وارمىش . دامغادا ياي- يايىن تصويىرىن حك اولونماسى كئچن عصرىن سونونا قدر آلتايلاردا وارايمىش. خاقانلار پوللارىندا كى ، توغرىلارىندا كى ، دامغالارىندا كى ، مکتوبلارىندا كى ياي - اوخ بىلدىرىركى ، همىن خاقان واسسالى (اوخ) اولان حاكىمدىر. (ياي) اوند «قىزىل دۇيوشچو» نون بۇركوندە كى دۇرد اوخون معناسى آيدىن لاشىر . بو اوخلار بىلدىرمىشلر كى ، «قىزىل دۇيوشچو» نون خاقان و يا تكىن اولدوغو دۇلت واسسالى دۇلت ايمىش . بىزجه بورادا اوخون دۇرد دنە اولماسى دا تصادوفى دئىلدىر ، دۇرد اوخلا همىن دۇلت بىلدىرمك ايستە مىش كى ، اونون دونيانىن دۇرد جەتىندە، دۇرد طرفىندە واسساللارى وارمىش . اوغلونون گله جكدە دونيانىن دۇرد طرفىندە حاكىم اولماق آرزوسوندا اولان ماداي - قارا اونون بئشىگىنى دۇرد آغاجدان - دونيا آغاجىندان آسىر و گوبە گىندە كى باغىرساغىدا آغاجلار باغلاير.

اوخ يالنىز «قىزىل دۇيوشچو» نون پااغىندا دگىل ، قىزىل كۇينە گىندە ، اوزون بوغاز قىزىل آياق قابىسىندا واردير ، دىقت ائدىن ، كۇينك و آياق قابىدا كى هر بير دئتال ، پارچا آيرىلىقدا اوخ اوجودور. هر اوخ اوجونون ايچىندە دە يئنه اوخ اوجو واردير. بو اوخ اوجلارى بير داها تصديق ائدىر كى «قىزىل دۇيوشچو» نون دۇلتىندە اوخ مقدس سايلىرمىش . اوخ اوجلارنىن كۇينك دە اولماسى بير ايناملادا باغلىدىر. بعضى ترورك دىللى خالقلار اينانىردىلار كى ، اوخ اينسانى پيس حاللاردان قورويور. شورلار سون و اختلار كىمى اوشاغى پيس روحدان قورماق اوچون اونون بئشىگىنە ياي - اوخ قويارمىشلار . ياقوتلاردا يئنى دوغولموش اوشاغى پيس روحلاردان قورماق اوچون اونون بئشىگىنىن اوستوندن كىچىك ياي - اوخ آسارمىشلار. قىزىللار اوشاغى

قوروماق اوچون ئودن و يا بئشيك دن ياي- اوخ آسارميشلار. تئلئوتلار و قوماندنلر اينانيردىلاركي ، اوشاقلاري حيمايه اندن ايلاهه - ماي - ene ماي آنا و يا اوماي - ene اوماي آنا الينده ياي و اوخ يئني دوغولموش پيس روخلاردان قورويور. تئلئوتلار اوشاغي بئشيگه ايلكين قوياركن آلقيش سؤز دئييرلر. همين آلقيش سؤزده دئييلير كي ، اوشاق هاميسي ماي - eNe-NiN ماي آنانين قىزىل يايي وار. خاكاسالار، قاچينلار اوماي - ائئنين (اوماي آنا) پارچادان فيقورلاريني تيكرديلر و يانينادا كيچيك ياي - اوخ قوبارديلار. تورك ديللي خالقلارين چوخو تزه دوغولموش اوشاغي بئشيگينين اوستوندن ياي - اوخ آسارميشلار.

ياي - اوخ حاقيندا دئييلن لردن بئله آيدىنلاشيركي ، ياي - اوخ تورك ديللي خالقداردا مقدسدير ، ياي مستقىل دؤلتين ، اوخ واسسالين بليرتيسي دير. ياي - اوخو يا بيرليك ده يادا آيري - آيرليقتا گئيم لرينده داشيانلار دؤلتين بؤيوك نوماينده لري، خاقلار، تكين لر ايميش لر، سونرا گؤره جگيميز كيمي دئيه سن بؤيوك قاملار - شامانلاردا پالتارلارينا ياي - اوخ شكللي چكديرميشلر، ف . ائنگئلس ياي - اوخون اينسان جمعيتينده اوينادىغي رولا بؤيوك اهميت وئرك يازميشدير كي ، ياي و اوخون ايختيراسيندان سونرا اوو حئيواني اينسانين دايمي يئمە گي اولور. «... اوچولوق ايسە نورمال امك ساحه لرinden بيري اولور.» ياي - اوخون بؤيوك تصروفات و اؤزونو، قبيله ني مودافيعه اهميتي شوبه سيز اسكي اينسانين تفكورونه تدرىج تائير انديردي . ائله بونا گؤره ده ل . پ. پوتاپو يازيركي ، ياي - اوخ «قبيله قورولوشونون ايدئولوگياسينا تائير ائتمە گە بيلمزدى» ياي - اوخ اسكى اينسانين، طبيعت دن آسيلي وضعيتني خئيلي يونگول لشديريردي. اينسان بو سيلاحين رولونو داها چوخ حيس ائتيكجه اونو ميفيك لشديريردي ، اونا يئني- يئني ميفيك صيفت لر وئيردي . ياي - اوخون تورك ديللي خالقلارين دؤلت دوزومونده ، ميفولوژي تفكورونده ، اسكي دؤرون دونيا گؤروشونده توتدوغو موقعي داها ياخشى تصور ائتمك اوچون بعضى مساله لري ده آيدىنلاشديرماغي گرک لي بيليريك.

تورك ديللي خالقلاردا اوخ همده عاييله ، سوي ، بوي بيرلشمە سي ، قبيله دئمك ايميش . بيزجه اوخ بو معنا و معنا چالارلاريني سونرادان قازانميشدير . يوخاريدا اوغوز نامە لردن گؤردوك كي ، اوغوزلار ياي - اوخا ييه لنن دن سونرا مستقىل لشير لر. حاكيميت ، اونقون ، تورپاق الدە ائديرلر. اوخون بئله بير ميفولوژي ، دؤلت سجيە سي اونو عاييله ايله، سوي لا باغلاميش و بو آنلايشلاري دا ايفاده ائتميشدير . بليديركي ، ياي - اوخا اينام، ائحتيرام تورك ديللي خالقلارين معيشتي ايله باغليدير. يا - ياي- اوخ كولتو اوچولوقلا علاقه داردير. ياي - اوخا اينام همين خالقلاردا او قدر گوجلو ايميش كي ، او يئني يئمە لرین حايات قورمالاريندا بؤيوك رول اويناييرميش . ميفولوژي ، ائتنوگرافيك افسانه وي - تاريخي ، تاريخي بديعي ماترياللاردان آيدىن اولوركي ، اوچولوقلا مشغول اولان هر بير عاييله ده ،

قىبىلە دە يىننى يىتمە ياي چكىب، اوخ آتيب اوو اوولامادان عايىلە قورا بىلمزمىش ، او ،
مۇستقىل عايىلە باشچىسى حوقوقونو قازانا بىلمزمىش. ائىلە بىلكە دە بونا گۇرە ، اوخ
عايىلە نىن، سويون بىلرتىسىنە - علامتىنە چئورلىمىش و سونرالار ھەمىن
آنلايىشلاردا ايفادە ائتمىشىدىر. اوخ(ياي)ا تاپىنان سوي ، قىبىلە بەضىي و يا باشقا
زوومورفيك اونقونلار آنتروپومورفيك ايناملار كىمىي اوخو اۋز سويونون، قىبىلە سىنن
آدى كىمىي قبول ائتمىشىدىر. سونرا گۇرە جە يىك كى ، بەضىي قىبىلە لىر اوخو، بەضىي
لرې ايسە يايى اۋزلىرىنە آد گۇتورموشلار. «اوغوز نامە» دن آيدىن گۇرونوركىي اوغوز
قاغان ياي و اوخو تاپانلارې بوزوق و اوچوق آدلاندىردى. قىبىلە بىرلىشمە لىرىن بوزاق
اوچاق آدلانمالارې يالنىز اوغوزلارېن دگىل ، بىر چوخ تورك دىللىي خالقلارېن اولو
بابالارىنن دونيانى درك ائتمە لىرې، ايدىئا لارى، ميفولوژىي گۇرۇشلارې ايلە سىس
لىشىر. بىرې گلمىش كىن يادا سالاق كى ، «بوزوق» آدىندا كى «بوز» سۇزو اسكىي
ايناملارلا باغلىدىر. «آغ» و ائىلە جە دە «بوز» رنگىي اولگىن تانىرىنن رنگىدىر، ياخشىي
لىغىن علامتىدىر. بوزوقلار اوغوزون گونىشىن بىلرتىسىي ، اونون اينسان صىفت لىي
تجسۇمو اولان ، گۇيدىن شوا ايجىندە ائىن قىزدان دوغولموش اوغلانلارېدىر (گون خان،
آي خان، اولدوز خان) . اونلار گونىشلە ، گون چىخانلا باغلىي اولدوقلارېندان كىچىك
قارداشلارېندان اوستوندورلر. محض بونا گۇرە دە اونلارې بوزاق ، يعنىي اولگىن لە -
بوش تانىرې ايلە ، گونىشلە ، باغلىي عايىلە، سويي آدلاندىرمىشىدىر . كىچىك
قارداشلارې (داغ خان، تىنىز خان، گۇي خان) ايسە دونيا آغاجىي ، آغاج
باشلانغىچىي ، سو باشلانغىچىي تجسۇم ائىدىر ، سويون اورتاسىندا كىي آغاجىن
ايجىندىن چىخان قىز دوغدوغوندىن، بىرىنچى لىرە نىسبىتىن ايكىنچى درجە لىي اولموش
و اونلاردا اوچوق آدلانمىشىدىر . بىلىدىركىي ، تورك دىللىرىندە «اۋچ» لو باشلانغىچ
اساس ايمىش. بونا گۇرە دە ھەمىن اوغلانلار اوچوق آدلانمىشلار. سويي، قىبىلە، قىبىلە
بىرلىشمە سىي آدلارېندا اوخ (اوق) كومپونىنتىنە راست گلمك اولور. مىثال اوچون
تونوقوق آبيدە سىندە اونوق آدىي قىبىلە بىرلىشمە سىنن آدىنا سىخ- سىخ راست
گلىرىك : «اونوق قاغانىي بىزىم ياغىمىز اولدو .» يىنە بىر مىثال : «اونوق خاقانىي
ھامىسىي (خالقسىز) يوروشە گىتىدى.»

اونوقلار تورك دىللىي خالقلارېن تارىخىندە بۇيوك رول اوينايمىشلار. و.و. بارتولد دىفە
لرلە بو بارە دە بىت ائتمىشىدىر. اوق (اوخ) كومپونىنتىنن اىشتىراك ائىدىگىي سوي ،
قىبىلە، قىبىلە بىرلىشمە سىي سىللىسە لىرىنن آدلارې اون دوققوزنجو يوز ايل لىگىن
سونونا قدر موجود ايمىش . بىزجە قازاق خالقىنن سوي كۇكونە داخىل اولموش
كاسوق/كازوق - لار بىلە قىبىلە بىرلىشمە لىرىندىر. قوباندا آلتىي قىبىلە بىرلىشمە سىي
آلتىي قازوق «آلتىي قاسوق» آدلانمىشىدىر. بىزجە «قىزىل دۇيوشچو» ايلە قازوق
(قاسوق) قىبىلە بىرلىشمە سىنن سوي و آد باغلىلىغىي اولدوغوندىن سۇزون
ائىمولوژىي سىنىي قىسادا اولسا آچماق ايسىتە بىرىك . قاس «قاز»- يىن تورك

دىللىرىندە، او سىرادان قىرغىز، ساقاي ، قوي بال دىللىرىندە «يوكسك ليك» ، «تپە» ، «اوجاللىق» معناسى واردير. اوندا قازوق «قاز + اوق - قاس + اوق» يوكسك ، اوجا اوخ دىمكىدەر. گۇرونوركى ، قازوق «قاسوق»لار «قىزىل دۇيوشچو» و اونون منصوب اولدوغو قىبلە بىرلشمە سىي كىمىي پاپاقلارىندا اوجا اوخلار اولارمىش . سونرا گۇرە جگىمىز كىمىي قازوق (قاسوق) قىبلە نىن آدى «قىزىل دۇيوشچو»نون سوي كىملىگىنىي آيدىنلاشدىرماغا كۇمك ائدە جكدىر. يئرى گلمىشكن قئىد ائدك كى ، پاپاقدى و يا گنىمىن باشقا نوع لرىندە اوخ شكلىي جكدىرمك همده اوخون آيىن (رىتوال) مراسىم لرى اىلە دە باغلىي اولدوغونو گۇستىرىر (بو بارە دە سونرا بحث ائدە جە يىك) . اوندا بئلە چىخىركىي ، قازاق (قاسوق)لار و «قىزىل دۇيوشچو» نون منصوب اولدوغو قىبلە بىرلشمە لرىندە عىنىي مېغولوژىي اينام ، عىنىي آيىن مراسىمىي وار ايمىش . بلكە دە بو قىبلە لىر واختىلە و يا سونرالار بىر قىبلە بىرلشمە سىنىن تركىيىندە اولموشلار. سونرا گۇرە جگىمىز كىمىي «قىزىل دۇيوشچو» نون منصوب اولدوغو ساقلارلا قازوق (قاسوق)لارىن ياخىنلىغىي ائحتىمالىي چوخ آغىلا باتاندىر. ايسسىك كورقاندان تاپىلمىش «قىزىل دۇيوشچو» مدنىتىنىي بعضىي عالىم لىر ساق (SAK) مدنىتىي سايىرلار. لاكىن آراشدىرىجىلار ساقلارلىن اۋزونو تورك دىللىي سايىمىرلار. «قىزىل دۇيوشچو» مدنىتىنىي آراشدىرىجىسىي ك.آ. آكىشىئو دە همىن مدنىتىي ساقلارلا مخصوص ائدىر . لاكىن آراشدىرىجىي ساقلارلىن تورك دىللىي اولماسىي حاققىندا بىر كلمە دە اولسون قئىد ائتمىر. او اۋزوندىن قاباق كىي عنعنە نىي اىزلە يىر. «قىزىل دۇيوشچو» مدنىتىنىي سوي طالىعنىي آيدىنلاشدىرىلماسىي اوچون بىز ساقلار حاققىندا بعضىي مولاخىظە لرىمىزىي قئىد ائتمك اىستە يىرىك. بلىدىركىي ، ساق (ساك)لار اساسن موختلىف تركىب لىي قىبل بىرلشمە سىي اولموشلار. آنجاق گۇرە جگىمىز كىمىي همىن موختلىف تركىب لىي قىبلە بىرلشمە سىي سىلىسىلە سىنىن اساسىندا تورك دىللىي قىبلە لىر دورموشلار. ھىرودوت (ئىرادان بئش يوز اىل اول) و ب. موللىف لىرىن شىرقىي سكىف آدلاندىرىدىقلارى ساقلار، آلتاي، اورتا آسيا، قازاخىستان و سونرالار قافقازىن موغىن يئرلىرىندە، او سىرادان آذربايجاندا ياشامىشلار. ك.آ. آكىشىئو سىكىي موللىف لىرە دايناناراق قئىد ائتىدىگىي كىمىي ساقلار اوچ بۇيوك سوي آددا مشهور اولموشلار. دئىلە نە گۇرە ساقلار ئىرادان قاباق دۇرد - بئش اينجىي عصر لىردە احامنىي حاكىمىتىنە موقتىي تابع ايمىشلار. احامنىي آبدە لىرىندە ساقلار بئلە tiqrahavd ساقلارى (بىز اوچلو پاپاقلىي ساقلار)، xaomauarqa ساقلارى (xaom ايچكىسىي حاضىرلايان ساقلار)، نهايت ، تىاي - پارا داراي (دنىز آرخاسىنداكىي ساقلار) آدلانمىشلار و آراشدىرىجىلار تىقرا - paud ساقلارىنىي ortokaribant ساقلارى، xaomauarqa ساقلارىنىي ايسە آمىورقىي

ساقلارى آدلاندىرىلار⁵⁴. ھىرودوت تىقراھاود ساقلارىنى "ortokaribant" آدلاندىرىر. ك.آ. آكىشئوئىن قئىد ائتدىگى كىمى ھەر ايكى سۇزون معناسى بىزە شىش پاپاقلى لار دئمكىدېر. آراشدىرىجى ك.آ. آكىشئو ايناندىرماغا چالیشىركى ، يونان مولىفئىن تصوير ائتدىگى ساقلارا تختى جمىشددە شكلى حك اولونموش ساقلارىن گئىمى عىنىدېر⁵⁵ و مولىف بئە قناعتە گلېركى ، شىش ، بىز پاپاق داھا چوخ ساقلارا عابىد اولدوغوندىن اونلار تىقراھاود - شىش پاپاقلى آدلانمىشلار⁵⁶ . گۇرونديو كىمى ساقلارىن ھەر اوچ سوي بىرلشمە سىنە ، قىبەلە بىرلشمە سىنە اونلارنى مشعل لرىنە ، گئىم لرىنە (پاپاق) و ياشادىقلارنى يئە گۇرە دە وئرمىشلر. بىزجە بو آدلارنى ھىچ بىرى اونلارنى اۇزلىرىننى اۇزلىرىنە وئردىكلرىدە دگىلدېر. بوآدلار قونشولارنى، ساقلارا بو و يا باشقا شكىلدە باغلى اولانلارنى وئردىك لرى آدلاردير. ك.آ. آكىشئو ساقلارىن آدلارنىن معناسىنى بئە دقىق لشدېرمگە چالیشىر: «اولا بىلسىن كى ميدىياجا tigr (اوخ) سۇزوندىن يارانمىش "tiqrahauda" ائنوكونو حاققىندا كى يئى اىضاحىم بو مسالە نى داھا دا آيدىنلاشدىراجاقدېر، يعنى tiqrahaud ساقلارى ، داھا دقىق دئىسك ، شىش پاپاقلى لار دگىل «اوخ شكىللى پاپاق قوبان ساقلارا» آدلاندىرگىدېر... گومان كى، ساقلارىن و سكىف لرىن ھامىسى شىش پاپاق گئىمىشلر، اوخ شكىللى پاپاق گئىنلر ايسە يالنىز tiqrahauda ساقلارا اولموشدور . ايرە لى دە يازدىق كى، ساقلارا قوپولان آدلار قونشولارنى، يادلارنى وئردىكلرى آدلاردير. ساق قىبەلە بىرلشمە سىننى آدىننى ائىمولوگىيا سىنى- سۇز آچىمىنى آراشدىرانلار، باشلىجا ساق قىبەلە بىرلشمە سىنە وئرىلن آدلار دىقت يئىرمىشلر. بو چوخ گر ك لى و علمى دويونون آچىلماسى اوچون دوغرو علمى يولدور. آنجاق بو چتىن ، مركب پروبئەمە يالنىز بئە يانشماقلا اونون تام ، دوغرو حل ائىمك اولماز. پروبئەمە بىر طرفلى يانشىلدىغىنا گۇرە ساقلارىن ، اونون نمايندە سى «قىزىل دۇيوشچو» نون سوي كىملىگى دقىق ، دوغرو موغىن لشمە مىشدىر. ك.آ. آكىشئو ساقلارىن "tiqrahauda" آدلانماسىنى اوخلا باغلايىر. آخى "tiqrahauda" ساقلارا مىدىيالى لارىن قويدوقلارى آد دىر و معناسى دا او دىلدە دىر. دئىلن لردن بئە چىخىر كى، مولىف لىر، آراشدىرىجىلار ساقلارى ھم بىز، شىش ، ھمدە اوخ گۇرونوشلو پاپاقلى دئە معنالاندىرمىشلار. بىز «قىزىل دۇيوشچو» نون ھانسى سوي منصوب اولماسىن آيدىنلاشدىرماق اوچون «ساق» سۇزونو آراشدىرماغى مقصدە اويغون سايرىق . ساقلارىن كىملىگىنى موغىن لشدېرمك اوچون ان ياخشى «منبع» ائە ساق سۇزونون اۇزودور. «ساق» قىبەلە بىرلشمە سىننى باشقا خالقلاردا كى معنالارى بىرگە ، يانشى سۇزون اۇزو آراشدىرىلسا، اوندە دوغرو علمى

⁵⁴- باخ: ك. آ. آكىشئو. گۇستېرلن اثرى ، صفحە 5

⁵⁵- يئە اورادا ، صفحە 62.

⁵⁶- باخ: ك. آ. آكىشئو . گۇستېرلن اثرى، صفحە 63

نتىجە لره گلمك اولار. بىز، بلكە دورلو قىل لردن عىبارت ساق قىبلە بىر لشمە سى سىلسىلە لرىن تىركىبىنى تىشكىل ائدن بوتون قىبلە لرىن سوي كىملىگىنى آيدىنلاشدىرماق نىتىندە دگىلىك . بوردادا يالنىز «ساق» آدىنى داشىيان قىبلە بىرلشمە سى سىلسىلە سىن سوي كىملىگى حاققىندا مولاھىظە سۇيە يە جە يىك. بو پروبلىم چوخداندىر كى، دونيا توركولو قارىنىن ، سكىف شوناسالارىنىن، ايران شوناسالارىنىن دىقتى مركزىندە اولموشدور. ساقىن كىملىگى پروبلىمىن آدىن آچىلماسى اسكى تارىخىدە بىر سىرا جىدى پروبلىملرىن حللىنىن آيدىنلاشماسىنا تكان وئره جكدىر. يوخارىدا گوردوك كى ، بلكە موغىن مودت ساقلارى اوز حاكىمىتى آلتىنا آلدىقلارى ايران دىللى خالقلارىن ، يونانلارىن دىلىنە دايانانلار «ساق» لارىن آدى حاققىندا فىكىر سۇيە مىشلىر. بىزجە ساق (ساك) چوخ معنالى تورك دىللى سۇزدور. ساق سۇزو سا//سا و س/ك كومپوننتلرىندىن عىبارتدىر، يادا ائلە ساق شكىلىندە ايشلمىنىشىدىر. سا//سا شكىلىندە دىلدە ياشامىش ، يادا «ق» سس آرتىمىي حادىئە سى قانونا گۇرە ساق شكىلىندە فورمالاشمىشىدىر. ساقداكى «ق» جمع شكىلچىسى دە اولار بىر . بئلە دىل حادىئە سىنە تورك دىللىرىندە راست گلمك اولور. مىثال اوچون بعضى دىللردە ساغ/لام، ساق/ماق فونىتىك سس لىمە سى عوضىنە ، «سا» دىيىلىر⁵⁷. دئمە لى، ساق- ين همده «سا» وارىانتى اولار بىلرمىش.

سۇزو بئلە دە يارانا بىلر: ساقلار سا/يى/ و اوق// اوخا تاپىنىمىش و اونلارىن واسىطە سى ايله آيىن كىچىرىمىشلىر. ساق قىبلە سى اوزونو تاپىنىدىغى سا/يى/ و اوق//اوق- ون شرفىنە سا + اوق (يى- اوخ) آدلانىرمىشىدىر . سا/يى/ لا اوق/اوخ/ دان مرگب سۇز ياراناركن «او» سسى وورغوسوز قالدىغىندان دوشموش و «ساق» شكىلىندە بىچىملىنىشىدىر. يئرى گلمىشكن قئىد ائدك كى، اسكى چىن يازارلارى ساق//سا لارا، «سە» دئمىشىدىلر. ساقلارا، سە/سا/ دىيىلمە سى مسالە نىن آيدىنلاشماسىنا كۇمك ائدىر ، چونكى «سە» «سا» نىن فونىتىك وارىانتىدىر. دئمە لى، ساقلارىن همده سا/سە/ وارىانتى اولموشدور و بوللار عىنى معنالى سۇزدورلر. ساق- ين «سا» «سە» فونىتىك وارىانتى قىبلە بىرلشمە سى ، خالق آدلارىندا اوزونو گۇسترمە سى بئلە بىر دوغرو تارىخى قناعتە گلمە گە اىمكان وئرىر كى ، همىن سۇز اسكى دن تورك دىللى خالقلارىن ائتونىمىندە اىشتىراك ائتمىشىدىر . اون دوققوزونجو عصرىن تارىخ چى - ائتنوگرافى ن.آ.آرىستوون بىر موشاهىدە سىنى انماق يئرىنە دوشىر. او، ياقوتلاردان بحث ائدركن يازىركى ، ياقوتلار «... اسكى تورك طايفاسىنىن قالىقلارىدىر. همىن طايفانىن چوخ حىصە سى «ساقا» و يا «سا» آدلاناراق هاچانسا غربى تىان- شاندا ياشامىش ، نهايت ،

⁵⁷- باخ : و.و. رادلوو. گۇستىرلىن اثرى ، دۇرد جىلد دە، بىرىنچى حىصە، صفحە 217

ھىندوستاندا ئۆز غۇمرونو باشا وورموشدور، غىرىي تىان- شاندا ساياق⁵⁸ آدلانان قارا قىرغىز نىسلى كىمى ، يىنى سىئىدە ايسە ساقاي قىيلە سى كىمى ايزى قالمىشىدىر.» بو قئىد دن آيدىن اورلوركى ، ساك/آ//سا- لارلا ياكوتلار سوي كۆكە گۆرە يا عىندىرلر، يادا لاپ ياخين قوهوم خالقلارديرار. دوغروندان ياقوتلار كئچمىشده و اينىدە ئۆزلىرىنى ساخ/آ// ساق/سا دئىيرلر. دئمه لى ياكوت خالقينىن ايكى آدى ياكوت و ساق/آ//سا آدى واردىر. آشاغيدا گۆرە جگىمىز كىمى ياقوت و سا//ساقا آدلارنىن ايكىسى دە عىنى معنالىدىر. ياقوت خالقينىن ايكى آدى اولماسى اونون سوي كۆكونو تشكىل ائىدن قىيلە لرىن آدلارى ايله باغلىدىر. بونو آشاغيدا آيدىنلاشدىراجاغىق. بىر چوخ تورك دىللىرىدە سا//ساق-آ همە ياي دئىيرلر. ساقاي ، شىكان ، كوماندىن ، شورلار ، آلتاي، توبا دىللىرىدە ، آباكان لەجە سىندە ياي سا//ساق دئىيرلر. سا و اوخ سۆزونون ايشتىراكى ايله بعضى خالقلار ، او سىرادان شورلار، آلتايلار، توبالار مرگب سۆزلر ياراتمىشلار . بو خالقلار ناتورال دە يىمىشە واحىدى اولاراق اوقسا سۆزونو ايشلە تمىشلر. سونرالار پولادا اوقسا دئمىشلر. ل. پ. پوتاپوون دئىگى كىمى اوقسا اوق//اوخ و سا - ياي سۆزلىرىن بىرلشمە سىندن يارانمىشىدىر . دئمه لى، ساق//سا- لارىن آدلارنىن معناسى يايدير ، ياي نە اوچون قىيلە بىرلشمە لرى ياي، اوخو ئۆزلىرىنە آد قبول ائتمىشلر؟ يوخارىدا يايىن، اوخون تورك دىللى قىيلە بىرلشمە لرى سىلسىلە لرىندە ، خالقلارنىدا مقدس ليگى حاققىندا بحث ائىدىك و بىر سىرا تارىخى - افسانە وي، ائتنوگرافىك، بدىعى - ميفولوژى ماتىرياللار داياناراق گۆستردىك كى، ياي، اوخ حاكىمىت، دۆلت علامىتى دىر⁵⁹. سا//ساق - ي - ياي، ياي - اوخو ئۆزىنە آد قبول ائىدن قىيلە بىرلشمە سى سىلسىلە سى اونون مقدس ليگىنى ، آشاغيدا گۆستەرە جگىمىز كىمى مراسىملە باغلى ليغىنى گۆز قارشىسىنا كتىرمىشىدىر. سا//ساق- يىن يايىدان باشقا بعضى تورك دىللىرىدە قووت ، گوج معناسىدا واردىر⁶⁰. دئمه سن «وا» يىن قووت ، گوج معناسى اونون دۆلت ، حاكىمىت معناسى ايله سىخ باغلىدىر. بلكە ائلە اونلار بىر بىرىدىن يارانمىشلار. مراسىملە باغلى ، قووت، گوج ، ياي و اوخ معنالى سا//ساق- ي ئۆزىنە دە قبول ائىدن گوجلۇ، بۆيوك قووه يە مالىك قىيلە سونرا قىيلە بىرلشمە سى اولموشدور. ائلە بونا گۆرە دە خاقانلارى و يا تكىن لرى، بلكە دە بعضى بۆيوك شخصىت لرى دونيانىن دۇرد يۇنونىدە واسساللارى اولدوقلارنى بىلدىرمك اوچون

⁵⁸- بىز ساياق دان بحث ائىدە جگىمىزدن بورادا همىن آدىن سۆز آچىمىنا توخونمورۇق. ساياق «سا» ياي و «ياق» تركىيىدىن عىبارتدۇر. «ياق» بىر چوخ تورك دىللىرىدە ھوجوم ائتمك ، دارتماق دئىمكىدۇر. اوندە ساياق ھوجوم ائىدن ياي ، يايى دارتان دئىمكىدۇر. باخ: و.و. رادلوو. گۆستىرلىن ائرى ، اوچ جىلد ، صفحە 247.

⁵⁹- بلكە دە يايىن ساق//سا- نىن حاكىمىت بلىرتىسى اولدوغو اوچون «سا» ھمدە وارلى، دۆلت لى (وار- دۆلت) معنالارىندا يىپە لنىمىشىدىر. (باخ: و.و. رادلوو. گۆستىرلىن ائرى، دۇرد جىلد، بىرىنچى حىصە، صفحە 218

⁶⁰- باخ : و.و.رادلوو. گۆستىرلىن ائرى ، دۇرد جىلد، بىرىنچى حىصە ، صفحە 218

پاپاقلارنىدا دۇردىنە قىزىل اوخ (اوخ ھەمدە واسىساللىغىن بىلىرىسىدىر) داشىيرمىشلار. بونا ان ياخشى مېثال «قىزىل دۇيوشچو» نون پاپاغىنداكى اوخلاردىر. «قىزىل دۇيوشچو» نون قىيە سىي اۋزىنە سا//ساق - يايى - اوخو گۇتورن تورك دىللىدىر. «قىزىل دۇيوشچو» بۇيوك ، گوجلو دونيانىن دۇردىنەندە واسىسالى اولان دۇلتىن يا خاقانى ، يادا تكىنىدىر. يوخارىدا گۇردوك كىي ، قازاق خالقىنىدا سوي كۇكوندە اىشتىراك ائتمىش قازوق//قاسوق- قاز//قاس+اوق//اوخ - لار (اوجا ، يوكسىك ، اوزون اوخلوقالار) اۋزلىرىنى اوجا اوخلو آدلاندىرمىشلار. (دئەمە لي ، قىيە لىر ھەم يايى ، ھەمدە اوخو آد گۇتورموشلار. اونلار يايىن بۇيوكلوگونە ، اوخون اوجالىغىنا ، سايىنا دا اھمىيەت وئرمىشلار ، بلكە دە قازوق//قاسوقلار اوجا اوخلولار ساقلارىن بىر قولۇ ، بىر سوي بىرلىشمە سىي اولموشدور . اگر بو ائحتىمالىمىز آغىلا باتاندىرسا ، تارىخى حقيقتە اويغون گلىرسە ، قازوقلارلا ساقلارىن سوي كۇكوندە عىنى ليك ، آزي - آزي قوھوملوق باغلار ي واردير. يايى-سا//ساق- ي اوخو آد قويما عادىتى تورك دىللى خالقلاردا اوزون عۇمورلو اولموشدور. ساق//سا- لارا قوھوم اولان بىر چوخ خالقلارنى سوي كۇكوندە دوران قىيە لىر ، قىيە بىرلىشمە لىر اۋز سويلارنى ياي آدلاندىرمىشلار. مېثال اوچون شورلارنى سوي بىرلىشمە لىر اۋزلىرىنى ياي آدلاندىرمىشلار. شورلارنى كوي قولو 53 يايىدان - سويىدان ، قارقا قولو ايسە 40 يايىدان عىبارت ايمىش . گۇرونوركي ، اونلار واخىتلىە اۋز اولو بابالارىنى ، يايلا علاقە لىدىرمىشلار. محض ائلە بونا گۇرە دە اونلار اون دوققوزونجو عصرە قدر اۋزلىرىنى كىملىگىنى بىلدىرمەك اوچون قول چكرىن يايىن شىكلىنى چكرمىشلار ائلە گۇرونوركي ، بونا گۇرە دە ، آلتايدا بعضى تورك دىلى لىر اۋز تامغالارىنى//دامغالارىنى ياي ، يا - ياي گۇرتورموشلار و بو دامغلاردا يا- ياي دئىيرمىشلار. تامقا شوبە سىزكى ، ھەمدە سويون ، قىيە نىن كىملىگىنى بىلدىرمەك علامىتى اولموشدور. اوندان آيدىنلاشىركى ، يا/ياي - سا ھەمىن سوي ائحتىرام اولونورموش . بعضى تورك دىلى خالقلارنى ، او سىرادان ياقوت قىيە بىرلىشمە لىرىنى بايراقلارىندا يايىن شىكلى اولارمىش . يايىن اوخون اسكى مراسىملە علاقە سىنى آراشدىران ل.پ. پوتاپوو قئىد ائدىر كى ، يا/ياي شامانلىقلا//قاملىقلا سىخ باغلى اولموشدور. آراشدىرىجىيا گۇرە سون واختلاردا قدر داوول عوضىنە يايلا آيىن- اويون **ئويىرمىشلار**. قام//شامان آيىنى ايلكىن ياي- اوخلا ايجرا ائدىليرمىش. قام اساسن روحلارنى مقصدىنى بىلمەك اوچون اونلارلا «قارشىلاشاركن» يايىدان اىستىفادە ائدىرمىش. شامانلار ياي و ائلە جە دە داوولو پىس روحلارلا قارشى يولدىليرمىش و گويا ياي اىنسانىن دوشمىنى پىس روحلارلا اوخو آتيرمىش. ياي- اوخون شامانلىقلا علاقە سىي او قدر سىخ ايمىش كىي ، شامان داوولوندا آت توكو و رىنگلى ، (ائحتىمال كىي ، آغ ، سارى ، گۇي ، قىرمىزى) پارچالارلا بىزە دىلمىش ياي - اوخ اولارمىش . ياي - اوخ يالنىز داوولدا دگىل ، قام//شامان گىنىمىندە دە اۋز عكسىنى تاپيرمىش. اگر «قىزىل دۇيوشچو» نون پاپاغىنا اوخو

تاخىرمىشلارسا، قاملارېنسا گىيملىرىنى كۆرەك حىصە سېندە اون دنە ياي و اوخ
«ياپا» تېكىلمىش.

بعضى شامانلار ايستە پالتارلارنا ياي و اوخلوق (اوخ قابى) تېكىرمىشلا،
آراشدىرىچىلار، ائتنوقرافلار دىگىنە گۆرە اساسن بوتون شامانلار، يا داوولوندا
ياي - اوخون، يادا پالتارىندا شىكلى و بعضى اۆزى اولورموش . بو دىيىلن لردن آيدىن
اولوركى، اسكى دە ياي - اوخ ھەمدە پىس رۇھلار قووماق اوچون آيىن مراسىمىندە
ايشىتىرك ائدن « آلت » ، « سىلاخ » ايمىش . ياي - اوخون مراسىم لىلە و ائلە جە دە
مىفولوژى تەفكۇرلە علاقە سىنى ، تام آيدىنلاشدىرماق اوچون اونون باشقا بىر مىفولوژى
كىففىتى ھاقىندا بعضى مسالە لىر ياداسالماق گىرك لىدىر . ل. پ. پوتاپوون
آراشدىرماسىنا گۆرە شامانلار، جادوگرلار جادو مراسىمى ياي - اوخلا اولوردو.
جىغاتاي - اسكى اۆزىك جادوگرلار ياي - اوخلا جادو ائدىرلەمىش . ل. پ. پوتاپو
يازىركى ، ياي - اوخ اوشاقلار ھىمايە ائدن اسكى اوماي اىلاھە سىنە عايىد ايدى.
سايان - آلتايلاردا ياي - اوخ قادىن اىلاھە سى ايلە علاقە دار دىر . بىزجە ، بعضى
خالقلار اولو بابالار اۆزلىرىنە آد قوباركن ياي - اوخون اىلاھى و سىئەلى قوۋە سىنى
و اونون اومايلا ، قادىن اىلاھە سى ايلە باغلىيغىنى نىزە آلمىشلار . بو باخىمدان
ساقاي خالق آدى دىقتى جلب ائدىر ساقايلار آدى دئە سن « ساق » ياي + اوخ و
« آي » تىكىپىندىن عىبارتدىر . ھىمىن آد داكى « آي » « ياراتماق » (سوزداۋاتى ، توورىتى)
ياردىجى باشلانغىچ آنلايشلار وار . اوند ساق + آي ، ياردىجى باشلانغىچ ، ياي - اوخ
، يارادان - اوخ دىمكىدەر . بو ائتنونىمدىن لاپ آيدىن اولوركى ، تورك دىللى خالقلار ياي
ھەمدە ياردىجى كىمى باخىمىشلار . دئە لى ، يايىن اومايلا ، قادىن اىلاھە لى ايلە ،
باشقا سۆزلە دىسك ، ياراتماق باشلانغىچلار ايلە علاقە سى تىصادوفى دىگىدەر .
قادىن اىلاھە لى كىمى ياي - سا//ساق - ياي + اوخدا ياراتماق آنلايشلار ايلە
باغلى اولموشدور . اونا گۆرە دە «ساق» لا آي - دان مەركىب سۆز ساقاي - «يارادان
ياي» (ياي - اوخ) مەنالى سۆز يارانمىشىدەر . ساقاشىن//شاقاشىن ساقاشىنلە
بىرلىشكرن « ي » سىس دوشومو اولموش و مەركىب سۆز ساقاشىن//شاقاشىن
شكىلىندە بىچىملىنىشىدەر . ساقاشىنلە لىر - شاقاشىنلە لىر ساقالارلا عىنى قىلە
بىرلىشمە لىر ايمىشلار ، يادا اونلار قوھوم قولو اولموشلار . اگر گىرەزى اوغلو فخرالدىن
دە دە قورقۇدون اونونچو بويونون قەرىمانلارنىن آدىنى دوز اوخوبورسا، اوند بىر « ساق »
آدىنا ھىمىن داستاندا راست گىلەرك . او بويون قەرىمانلارنىن آدىنى ساقاراق (سەرك) ،
آكاراق (اكە رك) اوخوموشدور . اوند «ساقاراق» آدى « ساق » لارلا باغلى اولور .
ساقاراقىن اۆتري سۆز آچىمى بئە اولور : بىزجە ، ساقاراق ايكى تىكىپ حىصە سىندىن
«ساق» و «آراق» - دان عىبارتدىر . « ساق » قىلە آدى ، « آراق » ايسە بىر چوخ تورك
دىللىرىندە چوخ مەنالى سۆز دور . « آراق » و اونو آرىق (آذربايجان دىلىندە « **عاري** »

⁶¹ - و. و. رادلوو. گؤستریلن اثری، بیرجیلد، بیرحیصه، صفحه 272

63 - باخ : ل . پ . یوتایوو . گوسترلین اثری ، صفحہ 74

قىندى ئاتىدىك كى ، ياقوتلار ئۆزلىرىنى ساغ/آ//سا و ياقوت آدلاندىرىلار . بىرسىرا مېنبلەرە و عالمىر لەر گۆرە ياقوتلار ئۆزلىرىنى ساغ/آ//سا⁶⁴ ، باشقالارى ايسە اونلارى ياقوت آدلاندىرىلار . بىزجە بو ادعا حقيقتە اويغون گلمىر . فېكرىمىزى ايشات ائتمك اوچون بعضى مسالە لرى آيدىنلاشدىراق. 1822 - جى ايلدە يازى يا آينىمىش شجرە آغاجىنا گۆرە ياقوتلاردا ايكى قول ، ايكى بۆيوك سوي وارمىش . گۆرونوركى ، چوخ اوزاق كىچىمىشدە دە ياقوتلار ايكى فراتىيادان ، قولدان عىبارت ايمىشلر . بو تورك دىللى خالقلارنى مېفولوزى دوشونجە لرى ، دوآل تشكىلات جمعيت قورولوشونا ekzoqamiya

نىكاه قانۇنلارىنا گۆرە طبعى ، قانۇنى بىر خالدىر . بللىدىركى ، تورك دىللى خالقلاردا دوآل تشكىلات قورولوشو چاغىنى كىچىمىش و عايىلە ekzoqamiya نىكاه فورماسىنا اويغون ايدى . دوآل تشكىلات قورولوشونا و ekzoqamiya نىكاه فورماسىنا گۆرە قىيلە لرىن ، قىيلە بىرلشمە لرى سىلسىلە لرىن كۆك بىر حتا اكىز قارداش و يا قارداش اولمالىدىر . لاكىن اونلارنى ھمدە فرقى جەت لرى گۆرە چارپىمالي ايدى . مېثال اوچون آغ قويون - قارقويون ، بوزاق - اوچوق قىيلە بىرلشمە لرى بئلە تفكورلە باغلى اولاراق ئۆزلىرىنە آد قويوموشلار . بو آدلاردا « بوز » و « اوچ » ، « داغ » ، « قارا » آيرىلغى « وق » لار ، « قويون » لار ايسە بىرلىگى بىلدىرمىشىد . بو آد قويما ھم دوآل تشكىلات قورولوشو ، ekzoqamiya نىكاه فورماسى . ھمدە ھمىن قىيلە بىرلشمە لرى سىلسىلە لرىن مېفولوزى دوشونجە لرى ، حياتى درك ائتمە لرى ايلە سىخ باغلىدىر . بىزجە ياقوت و ساق قىيلە بىرلشمە لرىن ، خالقىن آدى دا يوخارىدا آدى چكىلن قورولوشون قانۇنلارى ، تفكورو ايلە علاقە دار يارانمىشىد . ھمىن قانۇنا ، تفكورە و يا اوندان يارانان عنعنە يە دايناراق ياقوتلارنى بىر حىصە سى اوزونو ساق/آ//سا- لار ، دىگرى ايسە ياقوت آدلاندىرمىشىد . بىر آز بوندان قاباق يازدىق كى ، ھر ايكى آدىن بىرىنجى كومپونىنتى عىنى معنالىدىر . فېكرىمىزى آيدىنلاشدىراق . بىزجە ، ياقوت - **سوز** ائتونىمى خالق آدى ايكى « يا » و « قوت » كومپونىنتلىرىندىن عىبارتدىر . « يا » بىرچوخ تورك دىللىرىندە اسكى دن توتموش بو گونە قدر « ياي » سا//ساق// دئمكىد . اون بىرىنجى يوز ايل لىگىن موللغى يوسىف بالاساقونلونون دىلىندە « يا » « ياي » دئمكىد . اونون مشهور « قوتادقوبىلىك » اثرىندە اوخوپوروق : « منىم بدنم اوخ ، اورە گىم يا (ياي) تك اولدو » « اوغوز نامە » نىن اويغور وئرسىياسىندا يالنىز « يا » فونىتىك وارىانتى ايشلە نىر . مېثال اوچون : « جىدا ايلە ، يا (ياي) اوخلا ، قىلىنچ و قالخانلا يولا دوشدو » . ل . بوداقوو آلتاي ، سىبىر تاتارلارىن ، و . و . رادلوو ايسە آلتاي ، تىلتوت ، ساقاي ، اويغور ، توبا لئىد ، قوي بال ، قومان و ب . دىل و دىالكتلردە « ياي » ين « يا » فونىتىك وارىانتىنى قئىدە آلمىشىد . س . ا . مالوودا اسكى تورك دىللى آبيدە لردە اساسن ياي - ين « يا » يا

⁶⁴ - باخ : ن . آ . آرستوو ، گۆستىرلىن اثرى ، صفحە 329

فونىتىك وارىانتىنا راست گلىمىشىدىر . بعضى موعاصىر تورك دىللىرىدە ، او سىرادان قارايم دىلىندە ياي عوضىنە ، "iAA" دىيىلىر . تورك دىللىرىدە بعضى سۆزلەردە ، « ي » سس دوشومو- و « ي » سس آرئىمىي حادىيە سىي قانونى حال سايىلىر . بونا گۆردە «ياي» نىمى ، يوخسا «يا» نىمىي ايلكىن اولدوغونو موعىن لىشدىرمك چتىن اولور . هر حالدا بو ايكى وارىانتىن ايكىسىي دە كىچمىشده دە ، ايندى دە ايشلە لىر . ياقوت آدىنىن بيرىنچى كومپونىنتى « يا » فونىتىك باخىمىندان ساقا//سا/ياي/ ايله فرقلى اولسادا آنلام باخىمىندان ساق//سا/ياي/ ايله عىنىدىر . « يا » و سا/ق///سا « ياي » دىمكىدىر . بورادا بير فونىتىك حادىيە نى دە قنىد ائتمك گرگلىدىر . قاباقچا قنىد ائدك كى ، « يا » و «سا» ياي « ين موختلىف قىيلە بيرلشمە لرىندە كىي فونىتىك وارىانتىدىر . ايره لى دە يازدىق كى ، ياكوتلار « يا » / ياي /- « سا » دىيىرلر⁶⁵ . بللىدىركى ، بعضى تورك دىللىرىدە « ي » و « س » ايله باشلانان سۆزلەردە ايلك سىسلىرىر- بىزىنىن عوض ائدىرلر . ائله يا كوت دىلى دە بئله دىلر دندىر . ياكوتلار « ياي » (فىصل) 1- « ساي »⁶⁶ « يابو » (باغلانمىش ، گىزلىتمە) ، « سايى »⁶⁷ « يايىق » 1 آرىق ، حال سىز ، بللكە ، يابىدا بوراداندىر) « سايىق » 4 « ياغلا » - يا « ساعان »⁶⁸ « ياخا » - يا ، « ساغا »⁶⁹ « يال » 1 « سال »⁷⁰ « يالتي » يا (بعضى تورك دىللىرىدە تىبل) « سالتى »⁷¹ « ياما » (ياماماق) يا « ساما »⁷² « يامىر » (ياغمىر) 1- « سامىر » دىيىلىر بئله مىثاللار ين سايىنىي آرئىرماق اولار⁷³ تورك دىللىرىدە كىي بوفونىتىك حادىيە بئله بيرائىتيمال ائتمە يە امكان وئىركى ، ساقلاردا يا كوتلار كىمىي بللكە دە ، دى « ايله دىيىلن سۆزلىرى « س » ايله دىير مىشلر . اوندا اوترى دە اولسا بيردلىلىندە قنىدائىدك . ساقلاردا اسىراق سىراق آدم آدى وارمىش . تورك دىللىرىدە شىراق « شام » دىمكىدىر⁷⁴ اگر تورك دىللىرىدە « س » سىسىنىن « ش » ايله عوض لىنمە حادىيە سىنىي گوزقارشى سىنا گتىرسك اوندا سىراق « شىراق » ين فونىتىك وارىانتىدىر . تورك دىللىرىدە « س » « چ » و « ي » سىسلىرى دە عوض لىرلر . اوندا بعضى تورك دىللىرىدە كىي « چىراق » ، « سىراق » // سىراق // شىراق // شىراق فونىتىك وارىانتلار ايمىشلر دئىيە سن آذربايجانىن غربىندە كىي شىراق چولودە بوآدلا علاقه داردىر (تورك دىللىرىدە شويا ، ساروق دىمىشلر . بىزجە « ياروق » سۆز « سىراق »

⁶⁵ - باخ:

⁶⁶ - يئنه اورادا ، صفحه ، 2006

⁶⁷ - يئنه اورادا ، صفحه ، 2006

⁶⁸ - يئنه اورادا ، صفحه ، 2011

⁶⁹ - يئنه اورادا ، صفحه ، 2015

⁷⁰ - يئنه اورادا ، صفحه ، 2015

⁷¹ - يئنه اورادا ، صفحه ، 2036

⁷² - يئنه اورادا ، صفحه ، 2053

⁷³ - يئنه اورادا ، صفحه ، 2059

⁷⁴ - باخ : و . رادلوو . گۇستىرلىن ائرى . دۇرد جىلد ، بيرىنچى حىصه ، صفحه 1051

سۇزوايلە عىني سۇزون فونىتىك وارىانتىلاردىر . « ياروق » دىمىشلىرى بىزچە « ياروق » سۇزو « سىراق » سۇزوايلە عىني سۇزون فونىتىك ايسە شكىل چىدىر (مقاسيە ائدين . بىچ + اق ، اور + و س .) « ديار » بعضى تورك دىللىرىدە « ايشىقلى » ، « ايشىق بوراخماق » . « پارلاماق »⁷⁵ ، « ياراشىق لاندىرماق » ، « ايشىقلى اولماق »⁷⁶ و اونون « چاري »⁷⁷ (شور ، ساغاي و س . دىللەدە) « ايشىقلى » . « چارىق »⁷⁸ ايشىقلى ، « چارىت » ، ايشىق لاندىرماق معنا لاري واردير⁷⁹ « اي » ايله « ح » سىسلىرى تورك دىللىرىدە كي فونىتىك قانۇنلار گۇرە عوض لىنىرلىمىتال اوچون ، « يار - آ (اوجا ساحال) بعضى تورك دىللىرىدە « چار » دىيىلىرى بوفونىتىك قانۇنلار گۇرە « يار » (شط) بعضى تورك دىللىرى سر او سىرادان ساقلا « سار // سىر » دىمىشلىرى . دىمە لي . سىر // شىر (سىراق // شىراق) لا . « ايشىق » ، « شوا » ، « ايشىقلى » ايشىق بوراخان « ديار // ياروق / » عىني معنالىدىر ، عىني سۇزدور (شام معناسىني سونرا قازانىشىدىر) . حقيقت لە سس لىش بولدىلە تورك دىللىرىنى فونىتىك قانۇنلاري ايله ساق دىلىنىن فونىتىك قانۇنلاري آراسىندا ياخين لىق . عىني لىك ، دوغمالىق آپ آيدىن گۇرونور . ايندي ايسە ياقوت سويونون ايكىنجى كومپونىنتىنە دىقت يىتىرك . آراشدىرما گۇستىرىكى . اسكي تورك دىللى خالقلار ، اوسىرادان آلتايلار اينانىرمىشلاركى ، « قوت » « اينسانلارلن مایاسى » ، « حیات قووه سى » دىرە ددايلىك يارادىجي » ، بللخ دە دىمىروق (« حیات ياردان » قووه) اولموشدور . آلتايلار اينانىرمىشلاركى ، ياي اوچى خان تانىرىسى دوغولان اوشاغا « روح » . « حیات قووه سى » گوندرىرمىش « قوت » لباغلى ايناملار تورك دىللى خالقلارلن آن اسكى گوزوشلىرى ايله سس لىش اسكى اينسانلن تفكور و نو دونيانى درك ائتمە سىني آراشدىر انلار بئله بىرقناعتە گلەمىشلىركى اينسان اسكى دە روجلارلن مادي و غير مادي لر آراسىندا كسكىن فرق قويمور دو . e.taylor و سونرالار بىرچوخ آراشيدىر يخیلار بئله بىرفىكىر ايره لي سورموشلىرى كي . اسكى اينسانلار بئله بىرفىكىر ايره لي سورموشلىرى كي ، اسكى اينسانلار چتىن كي ، روحو غىرى - مادي تصور ائتمىشىدىر . بعضى تورك دىللى خالقلار اينانىردىلاركى . « قوت » گۇي دە كي سود گولوندىن گتىر يلمىش اوشاغىن جانيدىر . بئله بىراينام آيدىن لاشدىريركى . خالقلار قوتون - روحو جىسمانى اولدو غو قنا عىندە ايمىشلىرى . بوقناعت آيدىن لاشدىريركى . قوتا اينام اونوهم لاپ اسكى لرلە . همده ميفىك تفكورلە باغلايىر . قوتون قىرغىر دىلىندە كي معنا لاري فىكر

⁷⁵ - باخ : يئنه اوردا ، اوج جلد ، بىرىنجى حصە ، صفحە ، 103

⁷⁶ - يئنه اورادا ، صفحە ، 120

⁷⁷ - يئنه اورادا ، اوج جلد ، ايكىنجى حصە ، صفحە ، 1863

⁷⁸ - يئنه اورادا ، صفحە ، 1864

⁷⁹ - يئنه اورادا ، صفحە ، 1864

يىمىزى تصديق ائىدىن توتارلى دىلىدىر. ك. ك. يوداخىن يازىر : « وقت بىرمىف . تند قىرمىزى رنگ دە حلمە شىك شىدىر ، گۇيا او. تند دو كىن كولوموتويا دوشور و كىم كى اونوگوروسە اونا خوشبخت لىك گىتىر » قىرغىزلار دا قوت آچىقدان - آچىغا اونقندور . تانرىدىر . دىيىلە نە گۇرە سون اوزن ايل لىكلردە قدر قىز غىز قوجالارى آراسىندا بىلە بىراينام وارمىش كى ، « قوت » اينسارى ، حىوانلارى . بلادان قورىور اونلار « قوت » و اينسان شىكليندە تصور ائىدىكلرىندىن اونون هىكل جىيىنى قايرىب يانلارىندا گزىدىر مىشلىركى ، پىس دن . بلادان قوتو سون . « قوت » حاققىندا دىيىلن لردن آنلاشلىرى كى ، « قوت » خوشبخت لىك . طالع خىمىرلى روح ، بىرشىئىن كوكو ، حىات

وسىع ، اينسان وحىوانلارى قورىيان اينسان شىكللى تانرىدىر . يا قونلارنى اولوبابالارى و بعضى قىلە بىرلمشە لرى اوز لرىنە آد قىياركن ، « آد قىياركن ، « قوت » ون بو معنا لارىنى گوز قارشى سىنا گىرمىش و همىن سۇزو آدلارىندا اىستىفادە ائىمىشلىر . شوبه سىزكى ، بىلە بىراستىفادە ائىمە چاغىن طلبى ، چاغىن ايدئولوگىياسى ايلە باغلىدىر « قوت » مون معنا لارى گوز قارشى سىنا گىرىلركن . « يا + قوت » و ن معناسى خوشبخت لىك گىتىر ، بلا دان پىس دن قورىيان جان وئرن ، سويون كوكو ، حىات وئرىجى قووه (قادىن باشلانغىچى ، قادىن اىلاھە سىنى نظره آلىنمىش (يارىاي) دىمكىدىر . « قوت » سۇز بىر چوخ تورك دىللى خالقارىن ، او سىرادان قارقوت (قار+ قوت) بازقوت (بار+ قوت) و تىلنقوت (تىللىن + قوت) اون قوت (اون + قوت) ، تان قوت (تان + قوت) ، مان قوت (مان + قوت) ، كىلىن قوت (كىلىن + قوت) (، اوپما قوت (اوپما + قوت) ، شان قوت (شان + قوت) و ب . آدلاردا ايشلىنمىشدىر . بىلە مىثاللارنى سايىنى بىرآزدا آرتىرماق اولار . دىيىلن لردن دە آيدىن لاشىر كى ، ياكوتلا ساق / آ// سا آدلارنى بىرىنجى كومپو نىتلىرى عىن معنالى سۇزلىرى ، « ديا » و ساق / آ// سا ياي دىمكىدىر . بىرچە ساغ / آ// سا- لار ياقوتلار واخى ايلە عىنى خالقىن آيرى - آيرى قوللارىدىر . دىيىلن لردن آيدىن لاشىدى كى . ياقوتلار // ساق / آ// سا- لار اوزلرىنە ساقلار كىمى ، ياي // يا // سا- ي آد قويموشلار . يايى ، اوخو آدقوما شوبه سىز كى ، چاغىن تفكور و ايلە باغلى اولموشدور . يالنىز ساقلار دىيىل ، ياقوتلار // ساق / آ// ساقلار ، اونوقلار ، يوزوقلار . اوچوقلار ، 53 يايلا ، 40 يايلا و ب . اوزلرىنە ، يايى ، « اوخ » و آد قويملاشلار . دىمە لى ، يا 11 ياي - ي « اوخ » و آدقوما تورك دىللى خالقاردا دونيا گۇروشلە باغلى اولموش و عنعنە كىمى چاغلار بويو داوام ائىمىشدىر . ساقلار ياقوت ، كارق ، حتا آذربايجان و قافقازدا ياشايان بعضى تورك دىللى خالقارىن (سونرالار اونلار بعضى تورك دىللى خالقارىن (سونرالار اونلار قافقازدا ياشمىشلار) سوي كوكوندە دە ايشتىراك ائىمىشلىر . ساقلاردا شىخس آدى - سىراقدان اوترى بحث ائىدىن اونون تورك دىللىرىن فونىتىك قانونلارنى اويعون اولاراق بو و يا باشقا دىلدە چىراق // شىراق شىكلينە دوشدويونو قئىد ائىدىك - اوشاقلارى حىمايە ائىدى . همىشە يايى اوخلا . بعضن دە قاين آغاجى ايلە (دونيا آغاجىن بلىر تىسىدى)

بىرگە تصور ئىدىيەلىمىش اومامىي آنا Aiyynit ھەم دىل . ھەمدە مېفولۇژى باخىمدان . ساقىلارلار باغلىدىر . ايرە لى دە دە ساق و يا قوت دىللىرىدە كى فونىتىك ياخىن لىقدان بىر- اىكى اورتىك گىتىردىك . بوسكىلى دىل لىردىن بىرى دە Aiyynit (اوماي) اىلاھە سىنىن آدى و مېفولۇژى سىماسى اىلە باغلىدىر . Aiiythit اوماي آنا اىلاھە سى گۇي دە ياشايان آيىن آدى تانرى لاردان بىرىدىر . ياقوت دىلىنىن بۇيۇك بىلىجىسى را . ك . پىنكار سكى « آيى » سۇزونو ئىلە اىضاح ائدىر . « آيى - ي ، آي » داندىر و اونون آلتايلاردا « يايو » (گۇرونوركى ، بورادا « ي » سىنىن يا علاوھ سى ويا دوشومو (آيو) خادىتە سى اولموشدور) با شىقاتورك دىللىرىدە فونىتىك وارىانتلاردا وارىد . لغت چى - بىلگىن « آيى - اى » سۇزونون « tuoreNie.tuorceskoe ناچالو ، dobroe ناچالو ، كاك ئوبخود ىمىي element تورور چىستوو ، «دوبرآنا » ، obw.ee.NAZivANie ، سوشىستو » (دوبرىخ دوخوو ، olivetvor lowix sobo ناچالا تورورچىستو » ي دو برا دىوبوق « svore.co3 Ate b چىلوونك و ب . مەنلارنىن وئىرى، ئىنە . ك . پىنكارسكى آي - آي سۇزونون آيىرچا مەنلارنىدا سادالايىر : آي - آي - نىن trorit چىتو ، coTBOr tb qosiod سۇزداوات Atenb celoveka.xo3 يوق وس . مەنلارى وارىدىر مەاصر ياقوت دىلىندە اى - آي - itrorit ياراتماق

co3 Atenb ، يارايچى دىمكىدىر آلتاي و اورتا آسيا ساقىلارىدا آي - آي - يە آنا اىلاھە آدى كىمى راست گلىنىر . بعضى عالمىر لىر ناغلى اولاراق ائىتىمال ائىدىرلركى ، آي 1- آنا اىلاھە سى اىلە اومامىي آنا اىلاھە سى آراسىندا مېفولۇژى ياخىن لىق وارىدىر . بىرچە تورك دىللى قلىبە بىرلىشە لرى ، اوسىرادان ساقىلار واو ، قارىشلاشاركن ساقىلارنى آي - آي اىلە باشقا تورك دىللى خالقلىرىن اوشاق اىلاھە لرى بىرلىشمىش مركب سۇزامامىي يارانمىشىدىر . اوماي - يىن قىسا ائىتمورلۇژى تىللىي ئىلە دىر : او + اوما + آي تىركىب لرىندىن عىبارتدىر . « او » تورك دىللىرىدە باجارقلى ، قوت لى (موشىنى) « اوما » آنا ، آي - آي ايسە ھەم ياقچا ، ھەمدە باقوتچا يارادان اىنسان يارادان ، خىير خواھ باشلانغىچ و س . دىمكىدىر . « او و اوما » بىرلىشركن « او » - نون بىرى دوشموش ، « اوما » اىلە آي - آي مركب سۇز ياراداركن « آ » سىلرىندىن بىرىنچى « آ » وورغوسۇز قالدىغىندىن ئىرىنى اىكىنچى « آ » يا وئرمىش و ئىلە لىكلە اوماي شىكلىندە فورما لاشمىشىدىر اوماي بىنى باجارقلى يارادان باجارقلى خىير خواھ باشلانغىچ آنا دىمكىدىر . ساقىلارنى آي - آي اىلە يا قوتلارنى آي - آيى آراسىندا ھەم مەنا ، ھەمدە مېفولۇژى ياخىن لىغى وارىدىر . آخى دىئە سىن ساقىلارنى آي - آي - ياقوت دىلىندە ھەم آي - اى - آيى ، ھەمدە

Aii فونىتىك شىكلىندە اىشلىنىمىش عىنى كوكلو ، عىنى مەنالى سۇزدور ئىرى گلىمىش كن ياداسالاق كى ، قىچا قىلارنى يارادىلىشلا باغلى افسانە لرىندە اىنسانلارنى اولو باباسى آي آتام ، اولوننە سى ايسە آي - وا آدلانىر . بوراداكى « آي » لارىن عىنى اىلە و عىنى زاماندا مەىن فونىتىك دە يىشىك لىكلە (Ayii) ياقوت قىچاق (اوغوز) و

بعضى تورك دىللىرىدە ايشىنىمىشىدۇر . آي - اك هم ساقلاردا . همده ياقوتلاردا ، قىچاقلاردا و باشقا تورك دىللى خالقلاردا بعضى لرىن مېفولوگىيا سىندا آنا ايلاهه . اوشاقلاردا قور وىان ايلاهه ايمىش . بئله بىر دىل و مېفولوژى علاقه ده ساقلاردا تورك دىللى خالقلاردا سوي عىنى لىنىي گۇسترن دىل لرنىدۇر . ساق تكىنى . بلكه ده خاقانى ، « قىزىل دۇيوشچو » نون قىلىنچىنىن قبضه سى⁸⁰ پاپاينا بركىدىلمىش داغ گۇرونوشو ، اوخلار⁸¹ گونيه يى⁸² قىرمىزى رنگلە رنگ لنىمىشىدۇر حتا دۇيوشچو نون آينا سىنىن يانىدا . بىرپارچا قىرمىزى رنگ تاپىلمىشىدۇر⁸³ « قىزىل دۇيوشچو » ظ نون غرىبنىن تاپىلمىش بوتون ساخسى ، مىس قابالاردا مامىس قىرمىزى رنگلە پارىلدا يلمىشىدۇر⁸⁴ پاپا قداكى كىچى جىك قوشلاردا قاناتى⁸⁵ قوش لك لرىن هامىس قىرمىزى رنگ ده دىر . اشىالاردا . كونه يىن و ب . نسنه لرىن قىرمىزى اولماسى ويا قىرمىزى رنگ ده

رنگ لىمه سى ، قىردە قىرمىزى رىگىن الماسى تصادوفى دىلىدۇر بلىد ىر كى ، تورك دىللى خالقلاردا ابىنامىنا گۇره قىرمىزى رنگ گونشىن بلىرتىسىدۇر رمىدۇر واو . پىسى ، بلانى قوور . قىر مىزى رنگ ده ، گونشىن بلىرتىسىنە ، علامتىنە همده ابىتىن رمى كىمى باخمىشلار غره قوبولموش اشىالاردا وس . شىلرى قىرمىزى رنگ ده بويا ما قلا اسكى اينسان .

اينانرمىش كى ، همىن رنگ گونشىن بلىرتىسى اولدوغوندا بلانى ، پىسى قىردىن قوواجا قىر اوزاقلادىر ا جاقىر . گونشله باغلى رنگ ابىتى تىمىل ائىدىي اوچون همده خالقلاردا رنگى سايلىرمىش . اوناگۇره ده « ده ده قورقود » داكى به ي لر . خالقلاردا قىرمىزى قافتان گىر ، آلتون (قىزىل) بان ائولردە باشار مىشلار دئمه لى « قىزىل دۇيوشچو » نون قىرىنە قىرمىزى رنگىن قوبولماسى ، اشىالاردا قىر مىزى بويانماسى تورك دىللى خالقلاردا اسكى مېفولوژى تفكور واپله سس لشىر . قىردىن « قىزىل دۇيوشچو » نون ، ايكى اوزويو تاپىلمىشىدۇر . بىرجه بواوزوك لردىنرى اونون خاقان اولدوغونو ائىتمال ائمه يه امكان وئىر . بلىد ىركى ، تورك دىللى خالقلاردا يالنىز خاقانلاردا توغرا - اوزوك موهور - اوزوك تابخىلر مىشلر . « قىزىل دۇيوشچو » ده مومور - اوزوك تا خدىغى اوچو اونون خاقان اولماسىنى ائىتمال ائتمك اولار . همىن اوزويون اوزه رىندە باشىندا اون دنه لككى ، سوخسا اوخ موجو مو (داماخوخ اوخ اوچونا اوخشاير) حك اولوندوغو آيدىن لاشمىر

⁸⁰ - باخ : ك . آ . آلىشئو . گوسترىلن اثرس . صفحه ، 41

⁸¹ باخ : ك . آ . آكىشئو . گوسترىلن اثرى . صفحه ، 26

⁸² ئىنه اوردا ، صفحه ، 47

⁸³ - ئىنه اوردا صفحه ، 31

⁸⁴ - ئىنه اوردا صفحه ، 31

⁸⁵ - ئىنه اوردا . صفحه ، 26

بلەكە دە بوللەك ، يا يوخ اوجلاري هر بيرى بيرسويون ، قىيله يني ، قىيله بيرلشمە سىنين بليرتيسيدير بوليترلرين (للەك ، اوخ اوجلاري) خاقانين اوزويونده حەك اولونماسى ھەمىن قىيله بيرلشمە سىنين بيرلىنىي بليدير ميشدير . اگر بو دئيلن سراغلا با تاندير سا اوندا « قىزىل دۇيوشچو » اون قىيله بيرلشمە سى سىلسيله سىنين خالق آدلارينا راست گلمەك اولور ميثال اوچون : او نوغ اونقوت و ب . « قىزىل دۇيوشچو » نون گوموش بوشقا بىنين ايچينده يازي وادير . بوياري حاققىندا دورلو - دورلو فيكىرلر موجود دور . بعضى عاليم سريازىنىي تورك دىللي خالقلارين يازىسى سايرلار بعضى لري ايسنه بويازىنين بيرسيرا حرفلرينين - رونيك ھا اسكىي تورك الفباي (الفبا سينا اوخشار اولدوغونو ادعا ائسنه لردە اساسن رونيك اولما ديغي فيكىرينده ديرلر ھرجالدا يكي خط دن عيبارت يازىنين ، « قىزىل دۇيوشچو » نون قىرىندن تاپيلماسى گۇستىرىكي ، اونون منصوب الدور غوخالىقن آزي - آزي ائرادان بئش عصر اونجه يازىسى اولموشدور . « قىزىل دۇيوشچو » مدنيتين كيمە عاييد اولماسىنىي آيدىن لاشد يران چوخ سايلي دليل لردن بيرى دە اونون پاپاغيىنن تپە سىنده كي قويون (داغ قويونو) ايله باغلي اولموش . گۇرونوركى ، سونرالار قويون داما چوخ معيشنه داخل اولدوقچا ، ائوجيوانلاري آراسىندا اساس ئيرتوتدقچا قويونا اينام گوجلنميش اونواساس اونقون ، حەك قديون اجداددا ايشتىراك ائدن زوومورفيك اونقون كيمي قبول ائدىلميشدير . teleutlAriN ou4-ci سويو

قويونو اوزلرينين سوي باشى اجدادي سايميشلار . قويونا تاپينما اگر دوآل تشكىلات قورولو شونون اوزوايله باغلي دئيلسه ، اوندا او ھەمىن قورولوشدان درحال سونرا يارانميش اينامدير . چونكى آغ قويون ، قارا قويون قىيله بيرلشمە لرينين اوزلرينە بوآدي قويمالاري دوآل تشكىلات قورولوشونون ميفولوژي دوشونجه لري ، تفكور واپله سيخ باغليدير تكرر ائديريك : بو آدقويما اولابىلسين كي ، يا دوآل تشكىلات قورولوشونون تفكور وندن يادا ھەمىن قورولوشون قانۇنلاريندان دوغان عنعنه دن يارانميشدير . حئيوان ، بيتكى آدي قويما عادتى ، عنعنه سى اينسانلارين توتتميك باخيشلاري ايله باغليدير . بلليديركى ، توتتميك باخيش ميفولوژي تفكورون آن درين ، اسكىي قاتلاريندان بيريدير . دئمه لي ، قويونا اينام آن درين قاتين محصولودور . يوخاريدا قئيد ائتديك كي . اوغوزلا باغلي تاريخي افسانە نين ويغور وئرسياسىندا اوغوز قاغان اوغلانلارينا آغ وقارا قويونو اونقون وئير . گۇرونوركى ، بوزوقلارين ، اوچو قلارين اونقونلاري آغ ، قارا قويون ايميش . بو اونقون بيرچوخ تورك دىللي قىيله لرين اونقونو اولموشدور . قويونا تاپينمانين ايزلرينە آذربايجان « ساياچي » مامينلاريندا ، ائله جە دە سيبيردە و اونون اطرافيندا ياشايان خالقلاردا ايندي دە راست گلمەك اولار . tei اطرافيندا ياشايان خاقاسلار ال - آياقدان اوزاقدا kuze- meNqirX قويون مكلينين يانيندا تاخيل بيچيمينين قورتارماسى ايله علاقه دار حئيوان كسيب بۇيوك مراسيم (خاقا سجا توي) كئچيرير ميشلر نە اوچون ياشالاري - ابدي سائيلان قويون ميكلينين

يانىندا مراسيم كنجير يرمىشلر ؟ چونكى quze- meNqir ياشارليغين ، ابدىلىن بوللوغون آرتيمين رمزي . بليرتيسى ايميش . اسكي تورك دىللى خالقلاردا بئله بيرايىنام وارميش كي . اينسان ميكلينده همين اينسانين ، حئيوان ميكلينين اوزونده ، يانىندا همين حئيواني روحو ياشايارميش .بونا گۇره ده ميكل لري ياشاري . ابدى 4uze- meNqir (كيمي) سايرميشلار دئيه سن ، آيدىن لاشدى كي ، چوخ آلمانين ، آرتيمين ، بوللوغون ، گوجون ، قووه نين اونقونو اولان قويون ، « قىزىل دۇيوشچو » نون پاڭاغىنين لاپ تپه سينه نيهه بركىدىلميشدير . گوجون ده رمزي اولدوغونا گۇره « قىزىل دۇيوشچو » نون پاڭاغىنداكي آرخار – قويون ساكت ، لاكيس نه يي ايسه مدافيه ائدن وضعيتينده دور موشدور قويو نون يوخارىداكي ميفيك سجييه لري نظره آلىناراق سوي كوكون اجدادي سايلميشدير . ائله بو ميفولوژي سجييه لرينه گۇره ده اونو آن اوجادا بركىت ميشلر آرخارين . قويونون لاپ اوجادا بركىد يلمه سي اونو گۇستىرىركي ، تورك دىللى ساق // سا – لار قويونا آغ قويونلار قارا قويونو لار وب . كيمي تاپينميش ، قويون اونلارين باش زوومورفيك اونقونو اولموشدور اينديه قدر دئيىلن لردن آيدىن لاشيركي ، « قىزىل دۇيوشچو » نون منصوب اولدوغوخالقين ساقلارين تفكور و ، حياتي درك ائتمه سي . حياتا باخيشي باشقا تورك دىللى خالقلارين ميفولوژي ايناملاري ايله يا عينيدير ، يادا چوخ ياخيندير . آراشديرما آيدىن لاشديردى كي . ياي // يادئمك اولان سا / ق /// سا اسكي تورك دىللى خالقلارين حياتيندا بۇيوك رول اوينا ديغىندان اونون تفكور وئده ideyAiNtA اوزونه گوركملى يئتر توتموشدور . ساقلاز اوز آدلاريني بيرچوخ تورك دىللى خالقلار كيمي سا / ق // سا- ياپايدان

گوتورموشلر . ياي // يا دئمك اولان سا / ق /// سا- ياي بيرچوخ تورك دىللى خالقلارين آدلاريندا يا مستقل ، يادا بيرتركيب كيمي ايشتيراك ائتميشدير . بيرچوخ خالقلارين . خصوصي له ياقوتلارين ، قازاقلارين ، آذربايجانلي لارين سوي كوكونده ايشتيراك ائدن ساقلاز تورك دىللى اولموشلار بئله ليكله ، تورك دىللى سا/ ق /// سا- لار و اونلارين ، قازا اكلارين آذربايجانلي لارين سوي نيز بوخالقلارين دئيىل . بيرچوخ خالقلارين مدنيتي ايله قارىشي ليقلي علاقه سي وارميش و عموم دو نيامدنييتنين اينكىشافيندا بۇيوك رولو اولموشدور